

ORIENS ALITER

Časopis pro kulturu a dějiny
střední a východní Evropy

1/2016

Redakční rada: Boguslaw Bakula (Univerzita Adama Mickiewicze v Poznani), Jacek Baluch (Jagellonská univerzita v Krakově), Ihor Je. Cependa (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku), Hana Gladkova (Univerzita Karlova v Praze), Joanna Goszczyńska (Varšavská univerzita), Aliaksandr Hruša (Běloruská akademie věd v Minsku), Yaroslav Hrytsak (Ukrajinská katolická univerzita ve Lvově), Rudolf Chmel (Slovenská akademie věd v Bratislavě), Dagmara Jajeśniak-Quast (Evropská univerzita Viadrina ve Frankfurtu nad Odrou), Jevhenija P. Jurijčuk (Černovická národní univerzita Jurije Fedkovyče), Vladimír Kantor (Vysoká škola ekonomiky v Moskvě), Rebekah Klein-Pejšová (Univerzita Purdue ve West Lafayette, Indiana), Mária Kusá (Slovenská akademie věd v Bratislavě), Danguolė Mikulėnienė (Ústav pro jazyk litevský, Vilnius), Mychajlo M. Nahorňak (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku), Olga Pavlenko (Ruská státní humanitní univerzita), Michal Pullmann (Univerzita Karlova v Praze), Jan Rychlík (Akademie věd České republiky v Praze, Univerzita Karlova v Praze), Jelena P. Serapionova (Ruská akademie věd v Moskvě), Marjan S. Skab (Černovická národní univerzita Jurije Fedkovyče), Sergej S. Skorvid (Ruská státní humanitní univerzita v Moskvě), Michal Stehlík (Národní muzeum v Praze, Univerzita Karlova v Praze), Vladimír Svatoň (Univerzita Karlova v Praze), Igors Šuvajevs (Lotyšská akademie věd v Rize), Luboš Švec (Univerzita Karlova v Praze), Barbara Törnqvist-Plewa (Lundská univerzita), Helena Ulbrechtová (Akademie věd České republiky v Praze, Univerzita Karlova v Praze), Thomas Wünsch (Univerzita Pasov), Radosław Zenderowski (Univerzita kardinála Stefana Wyszyńskiego ve Varšavě)

Vedoucí redaktoři: Marek Příhoda (Univerzita Karlova v Praze), Marek Junek (Univerzita Karlova v Praze, Národní muzeum v Praze), Ihor Je. Cependa (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku)

Výkonní redaktoři: Stanislav Tumis (Univerzita Karlova v Praze), Anna Hausenblasová (Univerzita Karlova v Praze)

Jazyková úprava: Stanislav Tumis, Anna Hausenblasová

Adresa redakce: Ústav východoevropských studií FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1 (oriens.aliter@ff.cuni.cz)

Příspěvky procházejí recenzním řízením. Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Periodicita: 2 čísla ročně

Webová prezentace: oa.ff.cuni.cz

Adresa nakladatelství: Pavel Mervart, P. O. Box 5, 549 41 Červený Kostelec

Grafická úprava: Vladimír Mačinskij

Tisk: ТАЛІЯ

Distribuce: Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz) a nakladatelství Pavel Mervart (www.pavelmervart.cz)

Páté číslo časopisu Oriens Aliter vychází s finanční podporou Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Přikarpatské národní univerzity Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku.

ISSN 2336-3959

MK ČRE 21650

OBSAH

Editorial	5
-----------	---

STUDIE

<i>Jana Koliášová</i> K pojetí prostoru v díle Vasila Bykava	9
<i>Eugen Kozej</i> Ukrajina v informačnej vojne	22
<i>Hanuš Nykl</i> Když Rusko nestačí: Nadnárodní a nadstátní projekty ruských filosofů druhé poloviny 19. století (Danilevskij, Leontjev, Solovjov)	41
<i>Jan Vorel</i> Julius Zeyer – „stavitel chrámu“ a „Jan Křtitel západoslovanského literárního symbolismu“ (ke konstituování esteticko-filosofického kánonu)	53
<i>Андрей Зубов</i> Истоки имперского сознания в России и его перспективы	72

RECENZE

Martin Novák: „Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu“ (Radomyr Mokryk)	87
--	----

CONTENTS

Editorial	5
-----------	---

STUDIES

<i>Jana Koliášová</i> The Concept of Space in Works of Vasil Bykaŭ	9
<i>Eugen Kozej</i> Ukraine in the Information Warfare (the National Defence Strategy)	22
<i>Hanuš Nykl</i> When Russia Is Not Enough: Over National and Overstate Projects of Russian Philosophers in the Second Half of the 19th Century (Danilevsky, Leontiev, Soloviev)	41
<i>Jan Vorel</i> Julius Zeyer – “Temple Builder” and “John the Baptist” of West Slavonic Literary Symbolism (The Constitution of Aesthetic-Philosophical Canon)	53
<i>Andrei Zubov</i> Sources of Imperial Consciousness in Russia and Its Perspectives	72

REVIEWS

Martin Novák: “Executioners of the Prague Spring: The Brezhnev Era in Kremlin” (Radomyr Mokryk)	87
--	----

EDITORIAL

Vážení čtenáři,

na stránkách pátého čísla časopisu Oriens Aliter, které nyní držíte v rukou, se Vám představují příspěvky nejen mezinárodně uznávaných a již etablovaných odborníků, ale také výsledky výzkumu dvou začínajících autorů, reprezentantů mladé, nastupující vědecké generace. Mezi publikovanými texty se objevují jak studie přehledové, pohlížející na zkoumanou oblast ve větším časovém a tematickém rámci, tak i případové sondy, zaměřující se na hlubší analýzu konkrétní osobnosti či literárního fenoménu. Všech pět studií však spojuje jeden společný jmenovatel – originalita formulovaného tématu a použité vědecké metody. Naznačená tendence zcela zapadá do redakční politiky periodika Oriens Aliter, od počátku usilující zprostředkovat výsledky odborné práce pestré škály domácích i zahraničních badatelů a přispět do diskuze nejen o minulosti, ale i o perspektivách naší komplikované a pro vnějšího pozorovatele ne vždy srozumitelné části Evropy.

Článek Jany Koliášové (*K pojetí prostoru v díle Vasyla Bykava*), studentky magisterského studia na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, se zaměřuje na pojetí prostoru v díle Vasyla Bykava, spojovaného zejména s tematikou druhé světové války, jež je pro spisovatele samotného výchozím bodem pro vyjádření obecných etických otázek. Autorka studie ukazuje, jaké strategie známý běloruský autor využívá k zachycení prostoru, zejména pak napětí mezi prostorem a časem příběhu nebo upřednostňování perspektivy postav před vševědoucím vypravěčem. Především na základě prostorových souvislostí Bykav vymezuje okruh národní identity svých literárních hrdinů. Doktorand Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze Eugen Kozej se ve svém příspěvku (*Ukrajina v informačnej vojne*) věnuje citlivé a navýsost aktuální problematice mediálního prostoru v současné Ukrajině. Soustředí se zejména

na legislativní kroky v oblasti státní informační politiky a administrativní opatření s dopadem na sféru internetu, televizního a rozhlasového vysílání, přijatá na Ukrajině po anexi Krymu roku 2014 v reakci na tzv. hybridní válku za strany Ruské federace. Rusista Hanuš Nykl, působící na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a ve Slovanském ústavu Akademie věd České republiky, se ve své studii *Když Rusko nestačí: Nadnárodní a nadstátní projekty ruských filosofů druhé poloviny 19. století* (Danilevskij, Leontjev, Solovjov) zaměřuje na pozoruhodný fenomén, který v ruské předrevoluční filozofii představují projekty předpokládající překračování, rozšiřování či kombinování Ruska s jinými národy, státy a celky. Rusko je nehledě na svou geografickou rozlohu a kulturní různorodost některými mysliteli překvapivě a opakovaně považováno za nedostatečné. Uvedený jev autor dokumentuje a rozebírá na příkladu Nikolaje Danilevského, Konstantina Leontjeva a Vladimíra Solovjova. Přední český rusista Jan Vorel z Ostravské univerzity se ve své studii *Julius Zeyer – „stavitel chrámu“ a „Jan Křtitel západoslovanského literárního symbolismu“ (ke konstituování esteticko-filozofického kánonu)* zaobírá postavením spisovatele Julia Zeyera v rámci české literární historie a stanovuje základní estetické a myšlenkové konstanty jeho díla. Zeyera pojímá jako autora, jenž svými tvůrčími koncepcemi navazuje dialog se soudobou evropskou literární tradicí a také s generací, která stojí u zrodu české moderní literatury. Významný ruský historik, politolog a religionista Andrej Zubov, který je české veřejnosti znám zejména jako vedoucí autorského kolektivu rozsáhlé monografie *Dějiny Ruska 20. století* i svou odvážnou kritikou ruské politiky vůči Ukrajině v posledních letech, se ve svém příspěvku *Истоки имперского сознания в России и его перспективы* zamýšlí nad historickými kořeny a mezinárodními souvislostmi ruského imperiálního myšlení. Jeho zdroje nachází už v teorii Moskva – Třetí Řím, zformulované v době Moskevské Rusi. Zrození a proměny imperialismu v ruských (sovětských) podmínkách srovnává s dalšími státy, jež ve své historii prodělaly podobnou zkušenost. V závěru svého textu otevírá klíčovou otázku budoucnosti imperiálního myšlení v ruské společnosti a uvažuje o konkrétních krocích, které by ve svém důsledku mohly vést k jeho překonání. Po sérii pěti studií následuje recenze Radomyra Mokryka na vědeckou monografii Martina Nováka *Kati Pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu* (Praha 2015), představující první pokus českého autora o napsání životopisu sovětského vůdce Leonida Brežněva.

Redakce časopisu *Oriens Aliter* doufá, že si i jeho páté číslo najde cestu k českému i zahraničnímu čtenáři.

Anna Hausenblasová, Adriana Kokuňková, Marek Příhoda

STUDIE

Jana Koliášová

K POJETÍ PROSTORU V DÍLE VASILA BYKAVA

Druhá světová válka se pro sovětskou literaturu neukázala být jenom bohatým pramenem tematickým, do jehož literární a kulturní reprezentace mohla být bez větších problémů implantována ustálená *loci communes* socialistického realismu, ale postupně se její (především) literární ztvárnění stalo také „platformou“ pro opracovávání adekvátnějších výrazových forem a prohlubování i obohacování myšlenkové roviny jednotlivých děl. K razantnějšímu překonávání ustrnulého a nefunkčního kánonu socialistického realismu začalo docházet koncem padesátých let 20. století, kdy do literárního procesu vstoupila mladá generace autorů, kteří se válečných bojů účastnili přímo na frontě. Přes společné inspirační zdroje (například tvorba tzv. ztracené generace, která se zformovala v západních literaturách po první světové válce) a jisté společné tendence (rozšiřování vypravěčského rejstříku, narušování lineární chronologie vyprávění apod.) přistupovali jednotliví autoři k ztvárnění válečné tematiky značně odlišně.

Běloruský prozaik Vasil Bykav (1924–2003) vyniká mezi autory této plejády neustálou akcentací své národnosti, zájmem o soudobou existenciální filozofii, ale rovněž odvahou, s níž klade ve svých textech vyostřené mravní otázky a hledá nové, působivější cesty k dosažení sémantické i strukturní jednoty díla. Osou jeho tvorby se staly epizody z traumatických období běloruské historie (druhá světová válka, kolektivizace), avšak tragika zobrazované doby mu byla jen výchozím bodem, který mu umožňoval zobrazit člověka v mezních situacích a vést až na hranu etické spory a tázání po mravní odpovědnosti. Pro jejich vyjádření využíval zejména kratší prozaické žánry (novelu a povídku); na prostoru rozsahem omezeného textu usiloval o vybudování všeprostopujícího napětí a dynamického spádu vypravování, vycházejícího ovšem nikoli z napínavých dějových zvrátů, nýbrž ze vztahů mezi jednotlivými postavami a z líčení jejich vnitřních hnutí a stavů. Celkové uspořádání

struktury textu tedy zákonitě směřuje u Bykava k tomu, aby jednotlivé složky narativu dotvářely a zdůrazňovaly ideovou rovinu díla. Vyprávění je oproštěno od všeho nefunkčního a koncentruje se na rozehrávání základního myšlenkového a etického konfliktu, k němuž je pozornost interpreta směřována také vytvářením sítě různorodých odkazů, metafor i náznačků.

Uvedenou tendenci chceme v tomto textu demonstrovat právě na kategorii prostoru. Činíme tak s vědomím, že na ztvárnění prostoru v prozaickém díle se podílí množství dalších složek a postupů, od nichž nelze tuto kategorii abstrahovat.¹ Uvědomujeme si rovněž, že s ohledem na rozsah Bykavova díla není možné pojednat o podobách a významech prostoru bez jistých zjednodušení. Avšak vzhledem k tomu, že odhalení a utřídění alespoň základních významů nesených prostorem nepochybně může napomoci hlubší interpretaci Bykavových próz a pochopení jeho tvůrčího postupu, se domníváme, že i takovýto stručný nástin má své opodstatnění.

Uvedli jsme již, že všechny složky utvářející strukturu díla jsou využity maximálně funkčně, vše zmíněné má ve vyprávění přidělenou určitou roli. Přestože Bykav nikdy na popis prostředí nerezignuje, při situování děje neulpívá na samoúčelných detailech a prostor fikčního světa výrazně nekonkretizuje – naopak jej vymezuje velmi vágně, čímž zdůrazňuje jeho typizovanost a nevýraznost,² například «Гэта быў звычайны чыгуначны пераезд, якіх нямала параскідана на сталёвых шляхах зямлі» (*Жураўліны крык*).³ Prostor charakterizovaný několika typickými znaky ovšem není nikdy idealizován, neztrácí nic ze své surovosti a reálnosti:⁴ «У лесе дык ужо змяркалася; сцюдзёны туман і ранішнія прыцемкі пакрысе праглыналі змакрэлы сасоннік, амаль голы, з рэштаю зрудзелага лісця падлесак, а на палявым прасцягу за гразкай гравійкай было яшчэ светла...» (*У тумане*).⁵

¹ Alice Jedličková například uvádí, že prostor je „podroben týmž aspektům vyprávění jako složky ostatní, a tudíž funkčně zapojen do jeho běhu“ (Jedličková, A., *Zkušenost prostoru. Vyprávění a vizuální paralely*, Praha 2010, 101).

² Podobně prozaik postupuje i při zobrazování svých postav, čímž zdůrazňuje všeobecnou platnost nastolovaných otázek. Alegoričnost byla ostatně v Bykavově díle vždy implicitně přítomna, v devadesátých letech se posléze přiklonil k žánru alegorie zcela otevřeně. Máme na mysli zejména některé povídky sborníku *Сьцяна* (1997) a povídkový soubor *Пахаджане* (1999).

³ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаціці тамах*, т. 4, Мінск – Масква 2006, 101.

⁴ Z realistického popisu prostředí se vymyká pouze *Альнійская балада*, v jejíž druhé části se prostor stává zřetelně idealizovaným, proměňuje se v romantickou kulisu milostného vzplanutí ústředního páru. Ladění prostoru v intencích romantizujícího klišé odpovídá například obraz louky poseté rudými máky, kde dojde k milostnému sblížení ústřední dvojice, například rudá barva květů se zjevně vztahuje ke konvenční erotické symbolice.

⁵ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаціці тамах*, т. 2, Мінск – Масква 2005, 274.

Ať už se však postavy nacházejí na jakémkoli místě, a nejčastěji jde o lesy a močály autorova rodného Běloruska, vždy jsou přírodní síly k člověku a jeho pomíjivým starostem zcela lhostejné. Prostředí se tak může stát pro postavy ochranou, nebo naopak jejich utrpení a tísnivou situaci ještě zhoršit. Vztah postav k prostředí se tedy stává ambivalentním, jelikož jde často o jejich rodnou zemi, která se ale nečekaně může ukázat zcela nemilosrdnou – právě z tohoto rozporu vyvěrá jejich pocit osamělosti a bezdomoví. Tato situovanost člověka do prostoru, jenž působí nepřátelsky a na nějž je třeba neustále reagovat, vyzdvihuje člověka jako bytost obdařenou svobodou a kreativitou; právě proto musí jednotlivec stále znovu bojovat o nastolení řádu ve světě i v sobě samém. Jedině tímto úsilím dokazují Bykavovi hrdinové svoji lidskost, ačkoli ji často musejí potvrdit svou obětí.

K hierarchizaci prostoru a jejím významům

Prostor v Bykavově díle nelze ovšem chápat pouze jako popis určité fyzické krajiny, neboť nabývá také symbolických významů, korespondujících s dilematy postav.⁶

Topos cesty

Z nejrůznějších toposů, jež jsou v Bykavově díle přítomny, se zaměříme pouze na stěžejní topos cesty,⁷ který slouží jako východisko i osa fabule, ale též funguje jako mnohoznačná metafora života. Nejednoznačnost je tím nastolena i ve vztazích čistě

⁶ Specifická symbolická hodnota prostoru vystupuje do popředí zejména tam, kde jsou informace o něm proponovány přímo v názvu díla: *У тумане, Кар'ер, Сцяяна, Ваўчыня яма. Кар'ер (Лом)* se navíc ve stejnojmenném románu nestává jenom symbolem paměti, již je nutno odkrývat po vrstvách a někdy je snad lepší ji nechat spát, ale také téměř jednou z postav románu zneklidňující svou neustálou přítomností a v závěru „umírající“ (respektive tak vyznívá symbolika zatopení). Tak zánik lomu interpretuje Zina Gimpelevich: «Кар'ер оказывається так же смерген, как и остальные персонажи этого сочинения» (Гимпелевич, З., *Василь Быков: Книги и судьба*, Москва 2011, 202).

⁷ Cesta, vedoucí k setkání s neznámým, cizím, ostatně sloužila jako základní topos reprezentace války, válečných výprav již od dob hrdinského eposu (viz Málek, P., *Válka a její reprezentace v literatuře moderny*. Weinerovy *Litice*: Kostajnik, in: *Kultura a totalita II. Válka*. Eds. I. Klimeš – J. Wiendl, Praha 2014, 141–142).

prostorových: fyzické cesty, po nichž postavy krácejí, se mění v bezcestí, cestu skrývá vánice, a proměňuje tak krajinu v labyrint.

Uvedme pro ilustraci alespoň dvě ukázky «Вось толькі здзіўляла, куды прапала дарога, на якой разведчыкі Волаха ўбачылі нямецкія грузавікі, што вазілі боепрыпасы. Яна ішла якраз па касагоры да лесу, і цяпер там на снезе не відаць было і следу» (*Дажыць да світання*)⁸ či «Яны пратупалі ад Нёмана, можа, кіламетраў дзесяць, нідзе не напаткаўшы жылля, і Антон не мог даўмецца, дзе тут магла быць якая-коледы вёска. Гэты лесавы раён на паваротцы Нёмана ён быццам ведаў някепска, летам выездзіў яго ўдоўж і ўшыркі, але цяпер не пазнаваў нічога – так змяніла яго завея» (*Пайсці і не вярнуцца*).⁹

Zejména u druhé ukázky vystupuje do popředí skutečnost, že zároveň s rysy krajiny mizí a rozplývá se také předešlý život postav, jelikož postavy ztrácejí orientaci v prostředí důvěrně známém.¹⁰ Tato prostorová dezorientace odpovídá i ztrátě zakotvenosti vlastní existence. Postavy jsou odtrženy od dřívějšího způsobu života, vrženy do neznámého, nadto nepřátelského prostředí, a dostávají se do situací, kdy jsou nuceny potvrdit znovu mravní řád, který je jejich nepřáteli, případně vlastními pochybnostmi, destruován. Cesta za svěřeným úkolem se tak převrací v cestu za sebepoznáním, při níž nehrozí o nic menší riziko ztráty správného směru.¹¹

Prostorové opozice

Dynamičnost vyprávění, zdůrazněná na začátku našeho textu, jež je pro Bykavovy prózy charakteristická, pramení především z kontrastu, na němž jsou vystavěny. Jejich tématem je typicky konflikt mezi nositeli odlišných, navzájem kontrastních (světo)názorů. Právě princip kontrastu se obecně stává i hlavním kompozičním postupem, který postupuje všechny roviny daného díla. V těchto intencích četl Bykavovo dílo běloruský literární vědec Jauhen Haradnicki, jenž vydělil jako hlavní prostorové

⁸ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаціці тамах*, т. 5, Мінск – Масква 2006, 165.

⁹ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаціці тамах*, т. 6, Мінск – Масква 2006, 135.

¹⁰ Srov. Гарадніцкі, Я., *Паэтыка беларускай літаратуры XX стагоддзя*, Мінск 2010, 255–256.

¹¹ Využití toposu cesty v přeneseném smyslu „vnitřního procesu poznání a sebepoznání“ se ve válečné literatuře objevilo výrazně v době moderny, jak ukazuje například Petr Málek ve studii věnované vybraným válečným prózám Richarda Weinera (Málek, P., *Válka a její reprezentace v literatuře moderny*. Weinerovy *Litice*: Kostajnik, in: *Kultura a totalita II. Válka*. Eds. I. Klimeš – J. Wiendl, Praha, 2014).

opozice nahore – dole, případně uzavřený – otevřený.¹² Členy jednotlivých opozic nesou celý komplex významů, z nichž jsou vyprávěním zvýrazňovány pouze některé.

Z hlediska postav se opozice otevřený – uzavřený pojí především s póly opozice nebezpečný – bezpečný. Jelikož se hrdinové Bykavových děl pohybují v prostředí nepřátelském,¹³ kde za každým stromem může být skryt protivník, je pro ně přehlednost prostoru životně důležitá. V podstatě usilují především o to, aby viděli vše ve svém okolí a sami spatřeni nebyli.¹⁴ Prostory otevřené, v nichž jsou postavy vystaveny cizím pohledům, jsou tedy proponovány jako plné ohrožení.¹⁵ Nechají-li se postavy zaskočit, jsou často „potrestány“ smrtí. Příznačně se tak často děje v mlze,¹⁶ jež jako by vnukala postavám pocit bezpečí, téměř „neviditelnosti“. Právě noc, mlha či déšť a sníh zastírají stopy a mohou přetvářet i prostory nekryté (především pole či louky) v prostory přechodné, zbavené bezprostředního nebezpečí, ačkoli se jejich „bezpečnost“ může ukázat iluzorní. Tak je kupříkladu hlavní hrdina novely *Праклятая вышыня* přetvářen a zastřelen Němci, když se v husté mlze odváží jít pro vodu umírajícímu spolubojovníkovi: «Насупраць за рэчкай з туманнай дажджлівай

¹² Гарадніцкі, Я., *Паэтыка беларускай літаратуры XX стагоддзя*, Мінск 2010, 250–251.

¹³ Označení „nepřátelský“ typicky koresponduje s prostorem „cizím“, postavám neznámým. Stává se však, že hrdina je ze svého původního společenství vyhnán či odloučen a prostor důvěrně známého, rodného kraje se pro něj stává prostorem zapovězeným, v němž je nutno se pohybovat stejně obezřetně jako v prostředí cizím (například novely *Аблава* či *Сцюжа* věnující se kolektivizaci běloruského venkova).

¹⁴ Domníváme se, že právě proto jsou v jednotlivých dílech tak frekventovaná slovesa smyslového vnímání, přičemž důraz je kladen především na zrakové vjemy, sluch se dostává do popředí pouze v případě, že je možnost vizuální percepce omezena.

¹⁵ Velmi často se u Bykava setkáváme se situacemi, kdy hrdinové sledují, jak jejich úkryt míjí náhodní protivníci, kteří o nich nevědí: «... Антон перабег цераз намеценую ад парога снежную гурбу, зірнуў у адны дзверы, у другія і раптам, падаўшыся назад, замёр за абгарэлым бервяном шула. Праз паўтары сотні крокаў ад аборы няхутка цягнуліся па раскіслым снезе двое саней з седакамі ў чорных шынялях, убачыўшы якіх, Антон зразумеў: паліцаі.» (Быкаў, В., Пайсці і не вярнуцца, in: *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 6, Мінск – Масква 2006, 152). Exponována je otázka pohledu na protivníka, kdy se postavy snaží určit polohu svých nepřátel, zvláště v líčeních boje, při nichž je nejistota pramenící z nedostatku vědomostí o protivníkově síle pro postavy zvláště stísnující. Stav této nejistoty se projektuje především prizmatem postavy, skrze její nazírání situace: «Ён прыкінуў у памяці, што двух, напэўна, яны падстрэлілі, а можа, нават і трох. Цяпер па стрэлах цяжка было палічыць, колькі тых яшчэ засталася, але, мабыць, не больш пяці.» (Быкаў, В., Воўчая зграя, in: *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 5, Мінск – Масква 2006, 320). O významu, jenž je příkládan tomu, jak samy postavy reflektují své okolí, se ještě zmíníme dále.

¹⁶ Ta přirozeně nese vlastní okruh symbolických významů: v případě novely *У тумане* je jejich aktivování spušteno již samotným vyzdvižením mlhy v názvu díla.

імглы ля дарогі вынырнула цьмяная постаць у касцы, побач паявілася яшчэ двое, я павёў позіркам далей і ўбачыў увесь іх ланцуг, які насцярожана і хутка крочыў па стапаным схіле ўніз. Упусціўшы кацялок, я адхіснуўся ад вады, здушана крыкнуў: – Немцы!!» (*Праклятая вышыня*).¹⁷

Jako bezpečné se tedy zdánlivě jeví především prostory uzavřené, poskytující postavám úkryt před nepřátelským pohledem. Stávají se jim jakýmsi dočasným domovem a představují útočiště před chaosem propuknuvším ve světě. Ve frontových prózách jde nejčastěji o dno zákopu či kryt, v ostatních dílech o jakékoli skryté místo (například opuštěné stavení nebo i vzrostlé obilí): «Пасля мы сядзім у нашым вузенькім абжытым акупчыку і, супакоеныя ды трэшкі абрадаваныя зробленай справай, утаймоўваем у грудзях ашалелыя ад натугі і перажытага сэрцы. Некалькі кулямётаў лупяць па нашай пазіцыі, раз за разам збіваючы з бруствера камякі, і пясок сыплецца на нашы галовы» (*Трэцяя ракета*).¹⁸ Pocit skrytosti a bezpečí však může vždy být odhalen jako klamný, jak se o tom přesvědčí například vojáci z novely Яго батальён, kteří se zabarikádují v krytu, do něž pustí Němci plyn. Původně bezpečný úkryt se tak náhle stává smrtící pastí. Tento typ proměny a šalebnosti prostoru je u Bykava častý a týká se i kolektivně sdílených konstruktů, jak ukážeme dále.¹⁹

Kromě škály na ose bezpečí – nebezpečí se mohou otevřené a uzavřené prostory ovšem vztahovat i ke složitějším duševním stavům postav, stejně jako odkazovat k tradiční křesťanské symbolice. Takovou roli hrají kontrastní prostory například i v jednom z Bykavových nejznámějších děl *Сотнікаў*, jehož titulní hrdina Sotnikov je mučen a vězněn ve sklepě policejní stanice, tedy v jakémsi podzemním pekle, prostoru klaustrofobním, izolovaném, což se promítá do nejistoty a pochybností Sotnikova i ostatních postav, a ráno je s ostatními vyveden na popraviště, jakousi vlastní Golgotu. Tato kristovská symbolika se rozvíjí ještě dále, neboť dochází k jistému nanebevzetí,²⁰ které se odehrává na náměstí, tedy v prostoru volném a otevřeném. Právě nespoutanost uzavřeným prostorem sugeruje moment vytržení a oproštění od světa, tedy od prostoru, jenž je neúprosný, v podstatě je jím hrdina drcen a omezován, neboť z něj není úniku.²¹ Ve chvíli, kdy Sotnikov vystoupí pod šibenici

¹⁷ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаціці тамах*. т. 3, Мінск – Масква 2005, 350.

¹⁸ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаціці тамах*, т. 4, Мінск – Масква 2006, 327.

¹⁹ Podobně se vyjadřuje i Haradnicki. Srov. «Пастка – адзін з самых распаўсюджаных сюжэтных прыёмаў і вобразных увасабленняў у творах В. Быкава» (Гарадніцкі, Я., *Паэтыка беларускай літаратуры ХХ стагоддзя*, Мінск 2010, 254). Dodejme, že jedna z Bykavových povídek nese přímo název *Пастка* (*Past*).

²⁰ Takto alespoň interpretujeme soucit i uznání obyvatel městečka, zejména malého chlapce.

²¹ Toto tvrzení lze vztáhnout i na celek Bykavova díla, v němž je obklopující svět někdy takto postavy přímo reflektován (*Сьцяна*), mnohem častěji je to však pouze implikováno.

a naposledy se rozhlédne po okolí, smíří se se sebou a svým neúspěchem, což je spojeno právě s nadhledem (ve smyslu fyzickém i přeneseném). Rozsáhlý popis prostředí, jinak u Bykava neobvyklý, v tomto případě plní ve vyprávění i roli mezihry před dramatickým koncem: «Ішли апошнія секунды жыцця, і Сотнікаў, прыткнуўшыся на цурбане, прагным апошнім позіткам міжвольна ўбіраў у сябе несамавітую аздобу звыклай з дзяцінства местачковай вуліцы з гаротнымі постацямі людзей, хілымі дрэўцамі, паламаным штыкетнікам, гарбятком намёрзлага лёду пад жалезнай калонкай. Праз настылае голле сквера праглядвалі аблуплення сцены недалёкай цэркаўкі з абадраным счарнелым дахам, без крыжоў на двух аблезлых зеленаватых купалах» (*Сотнікаў*).²²

Ocitnutí se tváří v tvář rozlehlému, otevřenému prostoru a možnost zakoušet jej svobodně a beze strachu představuje u Bykava moment veskrze transcendentní povahy.²³ Jde o krátké okamžiky vytržení, v němž se hrdinové vymaňují z koloběhu obvykle bezútěšného života, a pokud se jim ho nedostane až před smrtí, nosí si tyto zážitky v paměti, neboť pro ně představují střípek idealizovaného předválečného života. Mohou být spojeny i s estetickým zalíbením, jež v odestetizovaném světě válečné bezútěšnosti jinak nenachází příhodný objekt. Uvedme alespoň vzpomínku poručíka Ivanovského (*Дажыць да світання*) na předválečnou návštěvu Hrodna:²⁴ «Старажытныя, змураваныя з вялізных камянёў сцены замка, гэты цяжкі, аграмадны, перакінуты цераз каменную лесвіцу мост, вялізныя масівы зеляніны на пагорках, высачэзны, уладарны над горадам слуп гарадской каланчы паблізу, вядома, не маглі не спадабацца яму, і ён гатовы быў аглядаць усё гэта да вечара.»²⁵

Otázka perspektivy

Dosud byla ponechána stranou otázka vypravěče, přestože právě s ním je zobrazování prostoru v literárním díle úzce provázáno, neboť je jím určována perspektiva, z níž bude tento prostor nahlížen a vnímán. I s touto kategorií vypravěče pracuje Bykav promyšleně a funkčně, ostatně ve své tvorbě věnoval propracovávání různých

²² Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 3, Мінск – Масква 2005, 502.

²³ Radost postav z volného rozhledu do dálky je snad dána také nezvyklou perspektivou pohledu, které se v Bykavových prózách dostává téměř výhradně nadosobnímu vypravěči.

²⁴ Ač jsme si vědomi, že hrdina novely si uvedenou vzpomínku idealizuje nikoli díky kráse města, ale spíše díky tomu, že se tehdy započal rodit milostný vztah k dívce, jež ho městem provázela.

²⁵ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 5, Мінск – Масква 2006, 214.

vypravěčských strategií trvalou pozornost. Domníváme se, že lze oprávněně říci, že střídání různých typů narace, postupování promluv vypravěče a postav a proměnlivá perspektiva vyprávění tvoří jeden z pilířů Bykavovy poetiky. Přitom nejčastěji volí vyprávění v er-formě, avšak nejedná se o vševědoucího vypravěče, jeho znalosti, zejména co se týče vědomí postav, jsou omezeny. Takový vypravěč obvykle slouží k uvedení do děje, představení postav a především prostředí, v němž se pohybují: «Ішоў снег. Белая гушчэча сняжынак коса неслася долу, з ціхім няспынным шолахам хутка засыпаючы сухую ад марозу траву, рудыя зараснікі асакі на балоце. Гладкімі плямамі браліся ўмерзлыя вадзяныя прагалы, якія, каб не пакідаць слядоў, старанна мінала Зоська» (*Пайсці і не вярнуцца*).²⁶ Záhy však ustupuje do pozadí a začíná vést vyprávění skrze perspektivu jedné či střídavě více postav.

Proto je nám prostor daného světa prostředkován pouze tak, jako ho může vidět postava z místa, kde se právě nachází: «Рэшту гэтага ветранага снежнага дня яны прастаялі на сцюжы за шулам шырокіх варот, пазіраючы на дарогу і поле. Але ў полі скрозь было пуста, а на дарозе толькі адзін раз праехалі сані з двума мужыкамі, і болей ніхто не ішоў і не ехал» (*Пайсці і не вярнуцца*).²⁷ V citované ukázce jsme svědky změny perspektivy, která v první větě náleží nadosobnímu vypravěči, ve větě druhé se ovšem jedná o zprostředkování toho, co vnímají postavy nacházející se vskrytu za vraty stodoly.

Právě skrze vědomí postavy je možno působivěji vyjádřit zmatení, dezorientaci, tedy omezenost vědomí jedince, který nemůže postihnout prostor, v němž se nachází, jako celek, nýbrž ulpívá pouze na detailech: «Вакол было цёмна, са змрочнага неба сыпаў дробны сняжок, побач матлялася ад ветру пахілая над снегам сцяблінка. Зоська перавяла позірк бліжэй і не пазнала ўласных рук – так густа іх засыпала снегам» (*Пайсці і не вярнуцца*).²⁸ Pohyb postav prostorem je nám prostředkován právě tak, jak ho postavy samy zakoušejí ve své tělesnosti: «Усчаўся вецер. Часам яго шалёныя парывы так моцна шыбалі ў грудзі, што забівалі дыханне, і Антон на хвіліну адварочваўся, падстаўляючы ветру шырокую, у кажуху спіну» (*Пайсці і не вярнуцца*).²⁹

Avšak smyslové zakoušení prostoru představuje pouze předstupeň k jeho myšlenkové reflexi, jakkoli ji mohou umocňovat.

²⁶ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 6, Мінск – Масква 2006, 78.

²⁷ Тамтэж, 162.

²⁸ Тамтэж, 228.

²⁹ Тамтэж, 133.

Problematika zakotvenosti postav v prostoru

Zatím jsme se ve svých úvahách o vztahu postav k prostoru, který je obklopuje, dotkli pouze potencionální hrozby, jež v něm může číhat, a pohledu do otevřeného prostoru jakožto možnosti vymanit se alespoň na okamžik z pasti každodenního pobývání. Při analýze literárního prostoru a významů s ním spjatých však nemůžeme pominout především emocionální fixaci na určitý prostor, nebo, chceme-li, „cíp země“, neboť v Bykavově pojetí je právě země³⁰ tím, co pevněji než jakákoli idea spojuje jednotlivce s kolektivem, ať se jedná o rodové vztahy, pospolitost jedné obce nebo o národní společenství.

Pozoruhodné je zvláště zpracovávání pospolitosti poslední,³¹ neboť obracení k běloruskému etniku, neustále stojícímu na pokraji asimilace se sousedními národy, snaha definovat, jak se Bělorusové jako národ identifikují, prostupuje celou Bykavovou tvorbou. Jeho kladní hrdinové ostatně bývají právě běloruské národnosti, což lze kromě jména či jejich explicitního prohlášení rozpoznat především právě dle rozpomínání na jejich domovský prostor, z něhož byli vytrženi. Do konkrétního prostoru se také svůj ztracený domov alespoň přibližně snaží umístit: «Там, далёка на поўначы, збоч адрогаў Карпат, што сіняватай смугою выступаюць на гарызонце ў ясны сонечны дзень, – там ляжыць недзе мой край, мая зняволеная, знявечаная Беларусь» (*Трэцяя ракета*).³²

Svůj původ chápou jako nedílnou část vlastního já, podobně jako dům, v němž se narodili a jehož se nelze zříci. Bělorusko se často objevuje v podobě návratného motivu, jenž se vynořuje ve vnitřních monologích i dialozích a manifestuje se především skrze popis prostoru: «Не. Гор няма. У нас болей лясы. Пушчы. Рэкі і азёры. Азёры самыя прыгожыя [...] Мая вёска Цярэшкі якраз ля двух азёр. Калі ў ціхі надвячорак зірнеш – не шалохнецца. Бы люстэрка. І лес вісіць уніз вяршалінамі. Як намалёваны. Адно – рыба плешчацца. Шчупакі – во! Што там горы!» (*Альнійская балада*).³³

Velmi podobný obraz jezírka, jaký vyvstává v paměti postavy v citované ukázce, se objevuje i na počátku Bykavových memoárů,³⁴ které nikoli náhodou nesou název

³⁰ Pojímána i v materiálním významu půdy, jež dává obživu, a tedy život.

³¹ Ostatní typy rovněž nabízejí bohatý materiál pro analýzu, z důvodů rozsahu této práce se jim však zde věnovat nebudeme.

³² Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 4, Мінск – Масква 2006, 280.

³³ Tamtéž, 507.

³⁴ «Сапраўды неўміручае і нават нязьменнае мілае маё азярко, якое я буду любіць да скону дзён» (Быкаў, В., *Доўгая дарога дадому*, ін: *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 8, Мінск – Масква 2009, 8).

Доўгая дарога дадому. Právě hledání cesty zpět k bezpečí domova, kde nečekají už žádné zkoušky, v jisté podobě stojí v pozadí úsilí všech Bykavových postav, nejenom Bělorusů. Ovšem právě Bělorusy nejvíce pronásleduje vědomí, že jejich domov, tj. jejich domovská země, byla zničena a návrat není možný. Idylické obrazy minulosti se vždy střetávají s rozvrácenou přítomností a podtrhují její tragičnost. Neboť nenadálá proměna bezpečného, skrytého prostoru v prostor smrtelně nebezpečný, jak jsme ji v této studii naznačili, ve zkratce postihuje i jedno z největších traumat Bělorusů, jejichž národní identita se definuje právě na základě vztahu k rodné zemi, jež jim na jedné straně mnohokrát poskytovala jistý úkryt před nepřáteli, zároveň však byla zničena černobylskou katastrofou, jež pervertovala samo chápání rodné země jako domova, neboť ji převrátila v nebezpečnou past. Jak se tato proměna odráží ve vztahu postav k prostoru rodné země, lze dobře ilustrovat na textech, jež byly napsány v rozmezí více než dvaceti let. V novele *Воўчая ззяя* (1974) se partyzán Levčuk skrývá před Němci v močále, který ho před nimi ukryje, tedy i zachrání: «Ён яшчэ глыбей апусціўся ў ваду, па самыя ўжо плечы, і трохі пахінуўся ўбок, каб лепш прыхавацца за купінай. Яшчэ ён азірнуўся назад – за вялікім прагалам чорнай вады стаяў куст лазняка, дзе, вядома, можна бы схавалася лепш.»³⁵ Naopak v jedné z posledních Bykavových rozsáhlejších próz *Ваўчыня яма* (1998)³⁶ se skrývají dvě hlavní postavy před světem v černobylské zóně, ač dobře vědí, že právě to jim přinese jistou smrt: «На чабаровай прагаліне ён паваліўся ў траву, прагна ўдыхаючы знаёмы гаючы водар, які памятаў яшчэ з дзіцячых гадоў, як на канікулах жыў у бабулі. [...] Але бабулі няма, а праклятая радзьяцяя затаілася дзесці паблізу й чакае.»³⁷ Napětí mezi těmito dvěma body, spolu s rezignací, s níž všechny rány přijímají, ukazuje v Bykavově pojetí nejlépe tragický osud běloruského národa, jenž byl výrazně ovlivněn i geografickou polohou jejich země a jež jsme popsali jako ztrátu domova. Každá z běloruských postav je tak více či méně explicitně stavěna, řečeno s Bykavem, do pozice „bezdomovce“ (бамж),

³⁵ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 5, Мінск – Масква 2006, 348. Моčály jako typická součást běloruské krajiny představují zároveň tradiční toposy běloruské literatury, k nimž se poji množství významů. U Bykava je bažina zrádným místem, které těm, kdo se k ní uchylují, poskytuje ochranu, jež se však může ukázat jako klamná. Blíží se tak charakteristice prostoru přechodného, jak jsme jej vymezili na počátku studie. Vzhledem ke svému zakotvení v běloruské kultuře snad mohou být chápány také jako symbol nejistého postavení běloruského národa obklopeného nepřáteli ze všech stran.

³⁶ Již sám název *Vlčí jáma*, tedy past na vlky, odkazuje metaforicky k námi charakterizovanému bykavovskému postupu. Pro doplnění zmíňme, že i v českém prostředí můžeme najít analogické užití názvu jako klíčové metafory díla v románě Jarmily Glazarové *Vlčí jáma* (1938).

³⁷ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 1, Мінск – Масква 2005, 98.

jenž se v citované novele též ocitl ve zmíněné „vlčí jámě“: «Але дзе ягоны куток? Кутка ў бамжа даўно не было, а можа, не было й ніколі. Ён свой куток прафукаў, прапіў, той растаяў у прывідным алкагольным тумане. А цяпер бы ён так спатрэбыўся» (*Ваўчыня яма*).³⁸

К provázanosti času a prostору

Na konec našeho krátkého exkurzu je třeba alespoň stručně nastínit vztah prostору a času. Neboť z těchto dvou vzájemně provázaných narativních kategorií je to právě čas, jenž vystupuje neustále do popředí a jehož nezvratně uplývání vnímají postavy s úzkostí. Zatímco boj s nepřátelskými vlivy přicházejícími z okolního prostору přijímají jako nutnost spojenou se svěřeným úkolem, ba dokonce své utrpení mohou klást za vinu slabosti vlastního těla, ubíhání vyměřeného času své vůli podřídit nemohou. Bykav pomocí různého ztvárnění času velmi dovedně rytmitizuje vyprávění, při prostředkování vnímání času z hlediska postav využívá, užijeme-li ustálené terminologie, diskrepance mezi časem vyprávění a časem vyprávěným, změna tempa vyprávění navíc zdůrazňuje zlomové okamžiky fabule.

Jak se takovéto užití času provazuje s prostorem, krátce ukážeme na novele *Дажыць да свiтання*, jejíž hlavní hrdina, poručík Ivanovski, má za úkol proplížit se přes noc se skupinou spolubojovníků nepřátelským územím a vyhodit do povětří muniční sklad. Později se již sám, smrtelně zraněný, snaží dostat k silnici a zničit alespoň jedno nepřátelské auto.

Vzhledem ke stanoveným termínům (jedna noc, posléze doba do smrti poručíka) je zde čas všudypřítomným nepřítelem, který je neustále připomínán, odkazy k němu velkou měrou strukturují vyprávění. Především v první části novely je neustále připomínán neúprosný běh času, například: «ўжо мінула шмат часу»,³⁹ «марна растрачаны час»,⁴⁰ «ён пачаў ужо баяцца няспыннае хады часу»⁴¹ apod. Na druhou stranu prostору není věnována pozornost, pouze jsou lehce načrtnuty jeho kontury, rozmazané tmou a vánicí: «У снегавай цемры наогул не разгледзець было, дзе пагорак, а дзе лагчынка...»⁴²

³⁸ Тамтэж, 125.

³⁹ Быкаў, В., *Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах*, т. 5, Мінск – Масква 2006, 113.

⁴⁰ Тамтэж, 115.

⁴¹ Тамтэж, 135–136.

⁴² Тамтэж, 128.

Ve chvíli, kdy původní záměr selže a umírající Ivanovski zůstane sám, se vzájemný poměr obrací: «Ён ужо не глядзеў на гадзіннік, час для яго цяпер страціў свой пачатковы сэнс.»⁴³ Do popředí se naopak dostává vzdálenost, která ho dělí od jeho posledního cíle – prostor přesto zůstává vymezen pouze náznakově: «Вачэй ён амаль не расплюшчваы, ён і без таго ведаў, што навакол шэры снегавы змрок і нічога болей.»⁴⁴ Dojem prostorovosti je zde navozován především přerývaným pohybem, opět se tak vracíme k našemu základnímu východisku při analýze prostoru u Bykava – motivu cesty, jež je charakterizována především pohybem v prostoru a čase. Uvedme alespoň jednu ukázkou: «І ён шоў — хістка, расслаблена, раз за разам спыняючыся і абаліпаючыся на цяжкую і доўгую вінтоўку Піваварава. [...] Спыняўся ён цяпер праз кожныя чатыры або пяць крокаў.»⁴⁵

Na konci přece jenom Ivanovski dosáhne vytčené silnice, vyměřený čas jeho života je již u konce, a zatímco čeká na vůz, který chce zničit, čas, dříve překotně ubíhající, se nyní téměř zastavuje – hlavně se ale téměř vytrácí a do mysli umírajícího člověka se zárvává především obraz jeho prázdnoty v pustém, nepřátelském prostoru: «Тут жа ён быў адзін, як загнаны, падстрэлены воўк у бясконцым марозным полі.»⁴⁶

Závěrem

V této studii jsme se snažili představit pojetí prostoru v díle Vasila Bykava z nejrůznějších aspektů. Ukázali jsme, jak běloruský autor k jeho zachycení využívá nejrůznější strategie, zejména proměnlivé napětí mezi prostorem a časem příběhu nebo upřednostňování perspektivy postav před vševědoucím vypravěčem. Právě pomocí perspektivy tematizuje vztah jednotlivých aktérů k prostoru, ať už jej vnímají jako bezpečný či naopak. Především však na základě prostorových souvislostí vymezuje jistý okruh národní identity hrdinů.

Všechny podoby prostoru, které jsme se na těchto stránkách snažili alespoň stručně představit, tvoří tedy dohromady mírně odlišné variace téhož obrazu, jenž dle našeho názoru dodává Bykavovu dílu výrazný existenciální rozměr. Bykavovi hrdinové jsou vrženi do chaotického, nepřátelského či v nejlepším indiferentního světa a snaží se ze své osamělosti a zranitelnosti vymanit nalezením bezpečného útulku.

⁴³ Tamtéž, 203.

⁴⁴ Tamtéž, 232–233.

⁴⁵ Tamtéž, 224.

⁴⁶ Tamtéž, 233.

Zdánlivé úkryty se však nenadále převracejí v pasti, nebo zůstávají pouze dočasnými, a postavy jsou znovu odsouzeny k bloudění ohrožující prázdnotou tohoto světa.

ABSTRACT

The Concept of Space in Works of Vasil Bykaŭ

Jana Koliášová

The paper deals with representations and meanings of narrative category of space in works of the Belarusian author Vasil Bykaŭ. The author worked in his books primarily with the events of the Second World War which were a starting point for expressing more general ethic issues. Bykaŭ always followed the realistic way of writing, however, the descriptive style of narration is being overshadowed by the symbolic meanings of the depicted. A specific space then becomes primarily a place of an ethic conflict, which intensifies and highlights the dilemmas of the characters. Since the category of space is necessarily bound to other components of narration, the study also focuses on the question of how the narrator, characters and the category of time are being treated by the author. While the narrator's role is to introduce the plot to the audience, the presentation of characters and space falls within the authority of the characters themselves. The crucial part of the study focuses on the meanings which the characters ascribe to the space they operate within; the emphasis is put especially on their relation to their homeland. Another part of the study is the analysis of symbolic meanings distributed throughout the text by the narrator. Even though Bykaŭ never experiments with the formal structure of the work itself, he uses the concept of space (and other concepts as well) in a very functional way and by applying a minimum of textual devices he depicts a space which is estranged, fallacious and contaminating, intensifying and clarifying thus the solitude and dilemmas of the individual characters.

Key words: Belarussian Literature, Belarussian Identity, Vasil Bykaŭ, Narratology, Category of Space.

Bc. Jana Koliášová (j.koliasova@seznam.cz) is a Master degree student at the Department of East European Studies, Faculty of Arts, Charles University in Prague. Her focus lies in studies of Russian language and literature, more specifically in Russian and Belarussian literature of the second half of the 20th century.

Eugen Kozej

UKRAJINA V INFORMAČNEJ VOJNE (STRATÉGIA DOMÁCEJ OBRANY)

Na prvý pohľad vojna na východe Ukrajiny vyzerá ako vojna o územie, nárazníkové pásmo, vojna o nerastné zdroje, ale podľa niektorých expertov v tejto vojne Ruská federácia (ďalej len RF) uskutočňuje tzv. *hybridnú vojnu* alebo „vojnu 4. generácie, kedy sa primárne nejedná o vojnu o územie alebo proti zoskupeniam vojsk, ale o rozum a duše ľudí, a to prostredníctvom síl špeciálnych operácií, ktorých súčasťou sú jednotky informačno-psychologickej vojny či informačnej vojny“.¹ Iné vysvetlenie poskytuje J. Magda, podľa ktorého hybridná vojna predstavuje „úsilie jedného štátu podriaďiť si iný štát pomocou politických, ekonomických, informačných nástrojov, preto je v podmienkach hybridnej vojny bojová činnosť druhoradou a prvoradými sa stávajú informačné operácie a iné páky vplyvu (agresívna činnosť na vedomie občanov iného štátu, pričom sa nejedná o zničenie miliónov ľudí, ale o ich zastrašenie a demoralizáciu)“.²

¹ Серветник, Ю., *Сили спецоперацій: Бути, чи не бути?* Interview Hromadske TV 11. 12. 2015. [online: <<https://www.youtube.com/watch?v=aMdQgnQhnUI>>, cit. 2016-12-31], obdobne vojnu nazýva aj A. Rácz, vid': Rácz, A., *Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*, Helsinki 2015, 40–53. [online: <<http://www.fiia.fi/assets/publications/FIARReport43.pdf>>, cit. 2016-12-31]. K problematike informačnej vojny pozri napr.: Darczewska, J., *The anatomy of Russian information warfare. The Crimean operation, a case study. Point of view*, 2014, no. 42. [online: <https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf>, cit. 2016-12-31], Lucas, E. – Pomeranzev, P., *Winning the Information War Techniques and Counter-strategies to Russian Propaganda in Central and Eastern Europe*, Center for European Policy Analysis, 2016. [online: <https://cepa.ecms.pl/files/?id_plik=2773>, cit. 2016-12-31].

² Магда, Є., Гібридна війна: питання і відповіді, *Media Sapiens*, 27. 7. 2015. [online: <http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyana_pitannya_i_vidpovidi/>, cit. 2016-12-31].

Problematike *informačnej vojny* sa v priebehu posledných desiatich rokov na Ukrajine venovalo viacero autorov (napr. J. Malyk, H. Sasyn, M. Kondratuk, J. Kyryľčuk, J. Horbaň, H. Pjevco, S. Zalkin, S. Sidčenko, K. Chudarkovskij, V. Medvedev, J. Kurčenko, O. Huzko a mnoho ďalších) a aj autori analyzujúci hybridnú vojnu prisudzujú jej informačnej, resp. informačno-psychologickej súčasti významnú až rozhodujúcu úlohu.

Existuje viacero definícií informačnej vojny, spomedzi nich spomenieme podľa nás najvýstižnejšiu, nakoľko skutočne pokrýva pomerne široké spektrum rôznych činností: „uskutočnenie širokospektrálnej informačnej činnosti, ktorú používajú súperiace strany, zameranej na sociálne a informačno-technické systémy štátu s cieľom získania informačnej prevahy nad súperom. Základnou úlohou je vyradenie z činnosti systémy riadenia armády a armádných zariadení, systémy zberu a analýzy informácií protivníka, počítačové a telekomunikačné siete, rôzne systémy spojenia a tiež uskutočnenie psychologického vplyvu počas realizácie operácií (bojovej činnosti) na armádu protivníka. Informačná vojna obsahuje tieto zložky:

- a. ochrana vlastných sociálnych a informačných systémov pred informačnými prostriedkami vplyvu protivníka
- b. boj so štátnymi systémami riadenia rôzneho zamerania protivníka
- c. vojna v oblasti politických a ekonomických informácií
- d. psychologická vojna
- e. kybernetická vojna.“³

V odbornej literatúre sa uvádzajú viaceré formy informačnej vojny, napr.:

- dezinformácie a manipulácie⁴ (napr. známy prípad ukrižovaného chlapca)⁵,

³ Медведєв, В. К., Сучасна інформаційна війна та її обрис. *Системи озброєння і військова техніка*, 2008, № 1, 52–53. [online: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/soivt_2008_1_13.pdf>, cit. 2016-12-31].

⁴ Горбань, Ю. О., Інформаційна війна проти України та засоби її ведення, *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 2015, № 1, 138. [online: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnadu_2015_1_21.pdf>, cit. 2016-12-31].

⁵ Jedná sa o prípad verejnej popravy 3-ročného chlapca na námestí v Slovjansku, ktorý médiám preozprávala utečenkynia z tohto mesta v utečeneckom tábore v Rostovskej oblasti RF. Беженка из Славянска вспоминает, как при ней казнили маленького сына и жену ополченца. [online: <https://www.ltv.ru/news/2014-07-12/37175-bezhenka_iz_slavyanska_vspominaet_kak_pri_ney_kaznili_malenkogo_syna_i_zhenu_opolchentsa>, cit. 2016-12-31]. Nепреукázalo sa že taký prípad sa stal, vid: Російські ЗМІ розповідають

- boj o kontrolu nad televíznymi vysielacími,⁶
- provokácia sociálnych, politických, národnostných a náboženských stretov,⁷
- rozširovanie informácií o tom, že na Ukrajine vládnu radikáli, fašisti, banderovci, nacisti, ktorí zabíjajú ľudí na uliciach,⁸
- rôzne prieskumy verejnej mienky s alternatívami (napr. nevyhnutnosť zriadenia a ozbrojenia národných družín, oddelenie od Ukrajiny)⁹ alebo využívanie anti-ukrajinských blogovacích platforiem na východnej a južnej Ukrajine.¹⁰

Ako Ukrajina bojuje s propagandou? Na Ukrajine sa posledné roky už stáva pravidlom, že tam, kde zlyháva štát, sa formujú rôzne *dobrovoľnícke organizácie*. V boji proti kremelskej propagande môžeme nájsť ako štátne orgány, tak aj dobrovoľné iniciatívy občanov. Čo sa týka štátu, ten sa najčastejšie snaží uvádzať do života nové projekty alebo opatrenia, či zriaďuje nové subjekty, ktorých funkciou je čeliť propagande. V tejto súvislosti bola prijatá celá séria zákonov a noviel, čo možno vnímať ako ochranné opatrenia v oblasti informačného priestoru. Napr. *zákon o základoch národnej bezpečnosti Ukrajiny* z roku 2003 má v súčasnosti 9 noviel, z nich 4 boli prijaté v priebehu rokov 2014 a 2015. Uvedený zákon vypočítava hrozby v jednotlivých sférach a základné smery štátnej politiky v otázkach národnej bezpečnosti. V informačnej sfére sa jedná napr. o hrozbu počítačovej zločinnosti a počítačového terorizmu, pokusy o manipuláciu s kolektívnym vedomím cestou rozširovania

про розп'яття дітей та інші безчинства Нацгвардії. [online: <<https://www.youtube.com/watch?v=4k7qmquq5V4>>, cit. 2016-12-31].

⁶ Радковець, Ю. І., Ознаки технологій „гібридної війни“ в агресивних діях Росії проти України, *Наука і оборона*, 2014, № 3, 39. [online: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/naui0_2014_3_8.pdf>, cit. 2016-12-31].

⁷ Певцов, Г. В., Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії, *Наука і оборона*, 2015, № 2, 30. [online: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/naui0_2015_2_7.pdf>, cit. 2016-12-31].

⁸ Сасин, Г. В., Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір), *Грані*, 2015, № 3, 20. [online: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Grani_2015_3_5.pdf>, cit. 2016-12-31].

⁹ Березовець, Т., *Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни»*, Київ 2015, 42.

¹⁰ “Hybrid Information War”: “Recipients” of Information and Psychological Brainwashing, *BINTEL. Geopolitical Analytics Journal: “Hybrid wars” as a Continuation of “Hybrid Policy”*, 2015, Special Issue, 40.

nedôveryhodných, neúplných a zaujatých informácií (§ 7), pričom zákon predpokladá prijatie komplexných opatrení týkajúcich sa ochrany národného informačného priestoru a okrem iného si kladie za cieľ informovať doma i v zahraničí dôveryhodnými správami o Ukrajine (§ 8).¹¹

Spomedzi štátnych orgánov má v sledovanej oblasti významné postavenie Ministerstvo informačnej politiky Ukrajiny. Rozhodnutie o jeho zriadení vzniklo v lete 2014 a za jeho samotný vznik možno považovať 14. január 2015,¹² post samotného ministra bol obsadený už 2. decembra 2014.¹³ Medzi hlavné úlohy uvedeného štátneho orgánu patrí zabezpečenie informačnej suverenity štátu najmä v otázkach rozširovania spoločensky dôležitých informácií doma i v zahraničí a zabezpečenie fungovania štátnych médií. Okrem toho sa zúčastňuje na formovaní štátnej informačnej politiky, uskutočňuje monitoring informácií v domácich a zahraničných hromadných informačných prostriedkoch, informuje o jeho výsledkoch ukrajinskú vládu a vypracúva programové dokumenty v oblasti ochrany informačného priestoru Ukrajiny pred vonkajšími informačnými vplyvmi.

Ministerstvo informačnej politiky Ukrajiny iniciovalo niekoľko projektov, medzi nimi tzv. *Informačné vojská Ukrajiny*¹⁴ (ukr. *Інформаційні війська України*), ktoré majú za cieľ operatívne poskytovať pravdivé informácie a vyvracať nepravdivé správy v sekcii antifake.¹⁵ Aj vďaka zahraničnej finančnej a materiálnej pomoci technicky zabezpečuje postupné rozširovanie retranslácie ukrajinských televíznych kanálov na území, ktoré nie sú pokryté vysielacími so zámerom čo najviac zasiahnuť aj oblasti, ktoré vojensky nekontroluje – Krym a východné regióny.

Iným projektom Ministerstva informačnej politiky Ukrajiny je spustenie *Multimediálnej platformy cudzojazyčného vysielania Ukrajiny* (ukr. *Мультимедійна платформа іномовлення України*), ktorá je založená na základe štátnych televíznych spoločností *Celosvetová služba „Ukrajinská televízia a rozhlas“* (ukr. *Всесвітня служба «Українське телебачення і радіомовлення»*), *Banková televízia* (ukr. *Банківське*

¹¹ Закон України про основи національної безпеки України № 964-15. [online: <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/964-15?test=4/UMfPEGznhh7Ob.ZiGzM30MH14a2s80msh8Ie6>>, cit. 2016-12-31].

¹² Постанова Верховної Ради України про формування складу Кабінету Міністрів України № 9-19. [online: <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/9-19>>, cit. 2016-12-31].

¹³ Постанова Кабінету Міністрів України про питання діяльності Міністерства інформаційної політики України 2-2015-п. [online: <<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-%D0%BF?test=4/UMfPEGznhhfp4.ZiWX7JqVHI4Ios80msh8Ie6>>, cit. 2016-12-31].

¹⁴ Інформаційні війська України. [online: <<http://i-army.org/>>, cit. 2016-12-31].

¹⁵ Інформаційні війська України. Антифейк. [online: <<http://i-army.org/category/antifake/>>, cit. 2016-05-06].

телебачення) a informačnej agentúry *Ukrinform* – ide o štart televízneho kanálu *UATV*, ktorý nahradil satelitnú televíziu *UTR*. Vysielanie je určené pre ukrajinskú diaspóru a zahraničných divákov, momentálne vysielajú hlavne spravodajské programy v ukrajiničine, ruštine, ale plánuje sa rozšírenie palety jazykov.¹⁶ Činnosť *Multi-mediálnej platformy cudzojazyčného vysielania Ukrajiny* je upravená *zákonom o systéme cudzojazyčného vysielania Ukrajiny*¹⁷ z roku 2015.

Ministerstvo informačnej politiky Ukrajiny obnovilo aj vysielanie *Radia Priazovia* (ukr. *Радіо Приазов'я*) so sídlom v Mariupole. Okrem programov pre *Ukrajinské rádio* s celoštátnou pôsobnosťou predstavuje bohatý zdroj informácií o regióne a vysielajú aj programy o živote národnostných menšín.¹⁸ Vysielajú na frekvencii iného nového vojenského rádia *Hlas Donbasu*¹⁹ (ukr. *Голос Донбасу*).

Za zmienku stojí aj projekt výučby techník a metodík *Open Source Intelligence (OSINT)*, ktorý používajú v informačnej vojne skupiny *Bellingcat* a *InformNapalm*.²⁰ Ďalším dôležitým orgánom je Ministerstvo kultúry Ukrajiny, ktoré predstavuje ústredný orgán štátnej správy v oblasti štátnej jazykovej politiky, vrátane kinematografie a ochrany práv národnostných menšín. Do jeho pôsobnosti spadá aj problematika náboženstiev, vedie tzv. čiernu listinu – zoznam osôb, ktoré ohrozujú národnú bezpečnosť štátu.

Začiatkom marca 2016 Ministerstvo obrany Ukrajiny spustilo skúšobné vysielanie rádia *Armáda FM* (ukr. *Армія FM*), ktoré je zamerané v prvom rade na príslušníkov ozbrojených síl na východe Ukrajiny, ale aj na obyvateľstvo za účelom vysvetlenia činnosti armády – jeho prevádzku zabezpečujú hlavne príslušníci armády

¹⁶ План діяльності Міністерства інформаційної політики України на 2016 рік. [online: <<http://mip.gov.ua/files/documents/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%9C%D0%86%D0%9F%20%D0%BD%D0%B0%202016%20%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf>>, cit. 2016-12-31].

¹⁷ Закон України про систему іномовлення України № 856-19. [online: <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/856-19?test=4/UMfPEGznhh7Ob.ZiGzM30MHI4a2s80msh8Ie6>>, cit. 2016-12-31].

¹⁸ МІП поновить мовлення „Радіо Приазов'я“ – українського мовника про життя національних меншин. [online: <<http://mip.gov.ua/news/1010.html>>, cit. 2016-12-31].

¹⁹ Нацрада надала тимчасові дозволи на мовлення радіо «Голос Донбасу» ще у двох містах, *Детектор медіа*, 17. 3. 2016. [online: <http://detector.media/rinok/article/113642/nacrada_nadala_timchasovi_dozvoli_na_movlennia_radio_golos_donbasu_we_u_dvoh_mistah/>, cit. 2016-12-31].

²⁰ Проекти Міністерства інформаційної політики України: Реалізовані проекти за підтримки МІП. [online: <<http://mip.gov.ua/content/proekti-yaki-realizovani-za-pidtrimki-mip.html>>, cit. 2016-12-31].

a kladie si za cieľ vysielat' o samotných vojakoch, debaty s vojenskými expertmi a dobrovoľníkmi.²¹

Za zmienku stojí aj spoločný projekt Ministerstva obrany a Ministerstva informačnej politiky *Embedded Journalism*, ktorý umožňuje novinárom po splnení predpísaných podmienok pripojiť sa ku konkrétnym jednotkám na línii frontu.²² Národným regulátorom v oblasti televízneho a rozhlasového vysielania je Národná rada Ukrajiny pre otázky televízneho a rozhlasového vysielania (ďalej len národný regulátor). Tento orgán vedie zoznam televízií, ktoré majú povolenie na vysielanie v káblových sieťach Ukrajiny (reštrikcie sa netýkajú súkromných antén a satelitov). Zároveň monitoruje, či ich vysielanie je v súlade s ukrajinskými zákonmi. Zo zoznamu doteraz vylúčila niekoľko desiatok ruských televíznych kanálov kvôli vysielaniu zakázaných filmov alebo programov za účasti osôb, ktoré Ministerstvo kultúry Ukrajiny zaradilo do zoznamu osôb, ktoré ohrozujú národnú bezpečnosť štátu.

V roku 2015 ukrajinský parlament schválil zákon, ktorý novelizuje niektoré ukrajinské zákony o televíznom informačnom priestore. Najdôležitejšou zmenou bola novelizácia *zákona o kinematografii*, ktorá s účinnosťou od 4. júna 2015 vnáša do zákona definíciu krajiny-agresora ako krajiny, ktorá akýmkoľvek spôsobom okupovala časť územia Ukrajiny alebo ktorá uskutočňuje agresiu proti Ukrajine, pričom taká krajina je uznaná Najvyššou radou Ukrajiny ako krajina-agresor alebo krajina-okupant.²³ Okrem toho *zákon o kinematografii* v znení zákona č. 159-19 sankcionuje rozširovanie alebo demonštráciu filmov, ktoré obsahujú popularizáciu alebo propagandu krajiny-agresora a ich jednotlivých činností, ktoré vytvárajú pozitívny obraz pracovníkov krajiny-agresora, pracovníkov sovietskej štátnej bezpečnosti, pričom zakazuje aj vysielanie filmov, ktoré vyprodukovali fyzické alebo právnické osoby krajiny-agresora.²⁴

Dôležitým je aj ustanovenie § 6 ods. 2 *zákona Ukrajiny o televíznom a rozhlasovom vysielaní* v znení neskorších predpisov. Predmetné ustanovenie zakazuje využitie televíznych staníc na vysielanie televíznych programov vyrobených po 1. auguste 1991, ktoré obsahujú popularizáciu alebo propagandu orgánov krajiny-agresora a ich

²¹ Радіо «Армія FM» почало роботу в інтернет-форматі. [online: <<http://www.telekritika.ua/radio/2016-03-01/113383>>, cit. 2016-12-31].

²² Проекти Міністерства інформаційної політики України: Embedded journalism. [online: <<http://mip.gov.ua/content/embedded-journalism.html>>, cit. 2016-12-31].

²³ Закон України про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України № 159-19. [online: <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/159-19>>, cit. 2016-12-31].

²⁴ Закон України про кінематографію № 9/98-вр. [online: <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/9/98-%D0%B2%D1%80>>, cit. 2016-12-31].

jednotlivých činností, ktoré ospravedlňujú alebo uznávajú ako spravodlivú okupáciu územia Ukrajiny (na účely aplikácie tejto normy sa použijú pojmy a kritériá stanovené *zákonom o kinematografii*) a vysielanie audiovizuálnych diel (filmov, televíznych programov okrem informačných a informaticko-analytických programov), ak v nich vystupuje osoba zaradená do zoznamu osôb, ktoré ohrozujú národnú bezpečnosť zverejnenom na internetovej stránke Ministerstva kultúry Ukrajiny. Za účastníka audiovizuálneho diela sa pritom považuje fyzická osoba, ktorá sa zúčastnila jeho výroby pod vlastným menom (príp. pseudonymom) alebo ako vykonávateľ akejkolvek úlohy, vykonávateľ hudobného diela, ktoré je obsiahnuté v audiovizuálnom diele, autor scenára a/alebo textov či dialógov, producent.²⁵ Okrem toho sa vyššie uvedený zákaz vzťahuje napr. aj na výzvy na násilnú zmenu ústavného zriadenia, výzvy na rozpútanie vojny, agresívnej činnosti, alebo ich propagandy, propagandu výnimočnosti, nadradenosti alebo menejcennosti osôb z klasických diskriminačných dôvodov, ako aj na rozširovanie informácií, ktoré tvoria štátne tajomstvo.

Ku kompetenciám národného regulátora patria aj mimoriadne previerky ukrajinských televíznych staníc, v poslednej dobe napr. *TV Inter* a *ICTV* z dôvodu vysielania ruských filmov a programov. Treba podotknúť, že televízne kanály nie sú na Ukrajine ziskové projekty a prevažne ich vlastní oligarchia kvôli ovplyvňovaniu verejnej mienky. V súvislosti s vysielaním ruských filmov a seriálov je potrebné uviesť, že zákonodarca v *zákone o televíznom a rozhlasovom vysielaní* deklaruje, že štát uskutočňuje politiku protekcionizmu ohľadne rozširovania programov domácej výroby (§ 4 ods. 1).²⁶

Vyššie spomenuté zmeny v zákonoch boli prijaté v období, kedy bola schválená séria dekomunizačných zákonov. Medzi nimi aj *zákon o odsúdení komunistického a nacistického totalitného režimu na Ukrajine*,²⁷ ktorým sa zakázala Komunistická strana Ukrajiny a jej symbolika. Jej ideológia bola postavená na úroveň nacistickej

²⁵ Закон України про телебачення і радіомовлення № 3759-12. [online: <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3759-12/print1239267667879110>>, cit. 2016-12-31].

²⁶ V období písania tohto článku neboli stanovené kvóty na ukrajinskú resp. ukrajinskojazyčnú produkciu v televíznom vysielaní a teda ani mechanizmus ich dodržiavania, príp. sankcie za ich nedodržiavanie. Štátom proklamovaná politika protekcionizmu bola pritom v danom období evidentne v rozpore so záujmami niektorých vlastníkov televíznych staníc, keďže práve filmy a seriály ruskej proveniencie v niektorých najsledovanejších televíziách mali značné zastúpenie. Preto boli zákonodarcom postupne prijímané kroky súvisiace s návrhmi zákonov, ktoré by stanovili podiel ukrajinských audiovizuálnych diel na televíznom trhu.

²⁷ Закон України про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки № 317-19. [online: <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>>, cit. 2016-12-31].

ideológii. Reagovalo sa tým na neskrývanú kolaborantskú činnosť mnohých príslušníkov tejto strany s agresorom.

Na začiatku konfliktu s RF bola Ukrajina kritizovaná, že nedokáže presvedčiť separatistov a ruských kombatanov, aby sa vzdali, a ponúknuť im vhodné a hlavne motivujúce podmienky. Preto tajná služba SBU spustila program *Čakajú na teba doma* (ukr. *На тебе чекають вдома*), resp. *Cesta mieru* (rus. *Дорога мира*), ktorý vyzýva členov rusko-separatistických vojsk, ktorí nespáchali obzvlášť závažné trestné činy, aby sa dobrovoľne zriekli teroristickej činnosti a spolupracovali s ukrajinskými orgánmi ochrany práva. Program počíta so sklamaním očakávaní adeptov, resp. jedným z motivujúcich faktorov sa ukazuje neludské správanie zo strany pro-ruských kombatanov vo forme násillia, hrozby použitia násillia a pod.²⁸ Taktiež SBU koná v prípadoch, kedy je potrebné deportovať novinárov s občianstvom iných štátov, ak predstavujú bezpečnostnú hrozbu pre Ukrajinu, napr. tomu tak bolo v prípade občianky RF M. Stolarovej z *TV Inter*.²⁹

Štátna fiškálna služba Ukrajiny predstavuje orgán s pôsobnosťou viesť zoznam tovarov, ktoré je zakázané importovať na colné územie Ukrajiny. Od Štátneho výboru televízneho a rozhlasového vysielania Ukrajiny dostala podnet ohľadne zaradenia 38 kníh s antiukrajinským obsahom do tohto zoznamu.³⁰

Na začiatku vojenskej agresie RF proti Ukrajine bolo značné informačné vákuum, ktoré pomerne flexibilne začali vyplňovať 2 skupiny. Prvá z nich, *Informačný odpor* (ukr. *Інформаційний спротив*, rus. *Информационное Сопротивление*) sa sformovala 2. marca 2014 okolo D. Tymčuka a o situácii na fronte podávala aktuálnejšie informácie ako Ministerstvo obrany Ukrajiny. Samotného D. Tymčuka posty zverejnené na Facebooku vyniesli medzi najsledovanejšie osobnosti na Ukrajine. Táto skupina predstavuje nešťatny projekt, iniciatívu Centra vojensko-politického výskumu v Kyjeve. Jej úlohou je aktívna činnosť na informačnom poli voči vonkajším hrozbám, ktoré vznikajú pre Ukrajinu v oblasti vojenskej, ekonomickej, energetickej a informačnej bezpečnosti.³¹

²⁸ СБУ. Мешканка Луганщини повернулась на підконтрольну Україні територію. [online: <<https://www.youtube.com/watch?v=1VoQjIuQ9DU>>, cit. 2016-12-31].

²⁹ СБУ оприлюднила відео депортації Столярової з України. *Укрінформ*, 24. 2. 2016. [online: <<http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1971563-sbu-opriludnila-video-deportacii-stolarovoi-z-ukraini.html>>, cit. 2016-12-31].

³⁰ Держкомтелерадіо просить Державну фіскальну службу заборонити ввезення антиукраїнських книжок. *Телекритика*. [online: <<http://www.telekritika.ua/pravo/2015-07-09/109051>>, cit. 2016-12-31].

³¹ About us. *Information Resistance*. [online: <<http://sprotyv.info/en/about-us>>, cit. 2016-12-31].

Druhú skupinu predstavuje *InformNapalm*, ktorá bola založená na prelome februára a marca 2014. Skladá sa z dobrovoľníkov spomedzi vojakov, novinárov, analytikov, prekladateľov a aktivistov viacerých štátov.³² Jej niektoré výstupy sa postupne prekladajú do viacerých jazykov, vrátane slovenčiny a češtiny, pričom v češtine je preložených správ viac a preklady sa zverejňujú operatívnejšie. Kým v prvej fáze konfliktu zverejňovala hlavne informácie o účasti jednotlivcov na strane separatistov a konkrétnych jednotkách armády RF vrátane ich strát, pričom používala verejne dostupné zdroje, napr. osobné stránky na sociálnych sieťach, neskoršie začala zverejňovať aj informácie získané napr. hackermi zo skupiny *Ukrajinská kybernetická armáda*, ďalej hackerskými útokmi na e-mail, napr. zo strany skupiny *Falcon Flame*, ktorá jeden z únikov nazvala „#opDonbasLeaks“³³ či aliancie hackerských skupín *Falcon Flame* a *Trinity*, ktoré sú za zničením separatistického portálu *Anna News*.³⁴ Ďalšia operácia obidvoch skupín s názvom „#opMay9“ paralyzovala činnosť celej siete internetových stránok, ktoré boli podľa nich orientované na vedenie teroristickej činnosti namierenej proti Ukrajine.³⁵ Hackeri na ukrajinskej strane svoju motiváciu zdôvodňujú tým, že na začiatku konfliktu bolo badať potrebu v získavaní informácií, s čím mala ukrajinská tajná služba a vojenská rozviedka problémy, preto sa rozhodli tieto informácie získavať a poskytovať kompetentným orgánom.³⁶

Na jar 2014 došlo k zorganizovaniu inej skupiny, neštátnej organizácie s názvom *Mierotvorca* (ukr. *Миротворець*). Ide o občiansku organizáciu založenú na základe princípu dobrovoľnosti, ktorá je zameraná na pomoc vojakom, ktorí sa zúčastňujú protiteroristickej operácie na Donbase. *Mierotvorca* sústreďuje svoju činnosť na vyhľadávanie, získavanie a zverejňovanie informácií o osobách, ktoré sa podľa ukrajinských zákonov považujú za vojenských zločincov: zradcov vlasti, bojovníkov,

³² Про нас. *InformNapalm*. [online: <<https://informnapalm.org/ua/about-us/>>, cit. 2016-12-31].

³³ Колишній заступник директора ФСБ РФ продовжує зливати інформацію про найманців Донбасу, *InformNapalm*, 11. 4. 2016. [online: <<https://informnapalm.org/ua/kolyshnij-zastupnyk-dyrektora-fsb-rf-prodovzhuye-zlyvaty-informatsiyu-pro-najmantsiv-donbasu/>>, cit. 2016-12-31].

³⁴ Hackeri zničili ruský propagandistický web *Anna News* a zverejnili na ňom video s proslovom, *InformNapalm*, 1. 5. 2016. [online: <<https://informnapalm.org/cz/hackeri-znicili-ruskyy-propagandisticky-web-anna-news-a-zverejnili-na-nem-video-s-proslovom/>>, cit. 2016-12-31].

³⁵ 9 зломів 9 травня: українські хакери успішно провели операцію #OpMay9 (ВІДЕО). *InformNapalm*, 9. 5. 2016. [online: <<https://informnapalm.org/ua/hakery-uspishno-provely-operatsiyu/>>, cit. 2016-12-31].

³⁶ “We have no need for CIA help” – Ukrainian hackers of #SurkovLeaks | Exclusive interview (ВІДЕО). [online: <https://www.youtube.com/watch?v=tqhO_Ywxyok>, cit. 2016-12-31].

žoldnierov, teroristov a vojakov RF,³⁷ ktorí sa dopustili niektorého z približne 30 zločinov, napr. vlastizrada, špionáž, teroristický akt, financovanie terorizmu atď.³⁸ Informácie získava z verejne dostupných aj utajených zdrojov. Časť získaných údajov zverejňuje a v archívoch eviduje niekoľko desiatok tisíc osôb v zoznamoch ako napr. *Očistec* (ukr. Чистилище) alebo *Osobitný región Doneckej a Luhanskej oblasti*, skr. *ORDILO* (odvodená od rus. ОПДИЛО), kam sa vnášajú údaje o členoch občianskych hnutí, ako napr. *Mladá republika* (rus. Молодая республика) alebo *Donecká republika* (rus. Донецкая республика).

Inú skupinu predstavuje *StopFake*, združenie dobrovoľníkov – vysokoškolských pedagógov, študentov a absolventov Mohylanskej školy žurnalistiky pri univerzite Kyjevo-mohylanská akadémia, ktorá spolupracuje s programátormi a prekladateľmi. Svoje výstupy zverejňuje v niekoľkých jazykoch. Vznikla 2. marca 2014 a medzi jej ciele patrí preverka a vyvracanie nepravdivých informácií o udalostiach na Ukrajine, ktoré šíria masmédiá.³⁹ Okrem toho vytvorila archív propagandy, uskutočňuje tréningy na verifikáciu informácií, zúčastňuje sa konferencií a seminárov.

Jedným z najvýznamnejších nástrojov boja proti propagande je internetová televízia *Hromadske TV*, ktorá začala vysielat' 22. novembra 2013. Jej vznik nie je primárne zameraný na boj s propagandou, ale jedná sa o kvalitatívne nový jav v ukrajinskej žurnalistike, založený na financovaní dobrovoľníkmi a otvorenosti voči verejnosti. Spomedzi ostatných televízií predstavuje asi najširšiu platformu pre dialóg v rámci spoločnosti. Po jej vzniku sa začali vytvárať analogické projekty v jednotlivých regiónoch a jedným z prvých bol aj Donbas s verziou *Hromadske TV Donbasu* (rus. Общественное ТВ Донбасса) a *Hromadske TV Priazovia* (ukr. Громадське ТВ Приазов'я) so sídlom v Mariupole. Vzhľadom na tragické, resp. turbulentné udalosti tam možno pričleniť aj región Odesy a Charkova: *hromadske.od.ua* a *hromadske.kh.ua*, ktoré je zatiaľ len iniciatívou v štádiu zárodku, ale už zverejňuje videá na kanáli youtube.

Po Revolúcii dôstojnosti v rokoch 2013–2014 (ďalej len Revolúcia dôstojnosti) došlo k oživeniu ukrajinského mediálneho trhu. Začali sa na ňom objavovať hlavne nové dokumentárne filmy a talk-show. V počiatkovej fáze sa dokumentárne filmy zameriavali na udalosti, ktoré sa odohrávali na hlavnom kyjevskom námestí počas revolúcie, napr. *Majdan* (ukr. Майдан, 2014), *Zima v ohni: Boj Ukrajiny za slobodu* (ukr. Зима у вогні: Боротьба України за свободу, 2015), neskôr začali prevládať

³⁷ Миротворец. О центре. [online: <<https://psb4ukr.org/about/>>, cit. 2016-12-31].

³⁸ Кваліфікація злочинів, ознаки яких досліджуються центром «Миротворець». [online: <<https://psb4ukr.org/about/zlochiny/>>, cit. 2016-12-31].

³⁹ About us. *StopFake*. [online: <<http://www.stopfake.org/en/about-us/>>, cit. 2016-12-31].

dokumenty s vojenskou tematikou, napr. *Krym, ako to bolo* (ukr. *Крим, як це було*, 2015), *Letisko – dokumentárny film o kyborgoch* (rus. *Аэропорт – документальный фильм про киборгов*, 2015), *Dva dni v Ilovajsku* (ukr. *Два дні в Іловайську*, 2015).

Čo sa týka talk-show, tých bolo na trhu aj pred Revolúciou dôstojnosti pomerne dosť, napr. *Šuster-Live* (ukr. *Шустер LIVE*), *Sloboda slova* (ukr. *Свобода слова*) alebo *Čas. Bilancia dňa* (ukr. *Час. Підсумки дня*), ale na trh prišli napr. *Klub reforiem* (ukr. *Клуб реформ*), *Skúsenosť* (ukr. *Досвід*), *Politklub Vitalija Portnykova* (ukr. *Політклуб Віталія Портнікова*), *Právo na vládu* (ukr. *Право на владу*). Postupne sa rozširuje paleta diskusných programov bez masovej účasti divákov, napr. *Hostia Hromadského* (ukr. *Гості Громадського*), *Ludia. Hard Talk* (rus. *Люди. Hard Talk*), *Randevú* (ukr. *Рандеву*) a iné.

Na základe obmedzení televízneho obsahu ruskej proveniencie postupne vznikajú aj nové domáce seriály, napr. *Raz pod Poltavou* (ukr. *Одного разу під Полтавою*), *Garda* (ukr. *Гардія*), *Vladimírska 15* (ukr. *Володимирська, 15*), *Hliadka* (ukr. *Патрульні*) a mnohé ďalšie. Ide o následok štvornásobného navýšenia kapitoly kinematografie v štátnom rozpočte.⁴⁰ V tejto súvislosti dôvodová správa k návrhu zákona o štátnej podpore kinematografie na Ukrajine poukázala na to, že ukrajinskej kinematografii by bez podpory štátu hrozila stagnácia.⁴¹

Spomedzi seriálov vyvolal v poslednej dobe najviac diskusií produkt spoločnosti Front Cinema, ktorý si objednala a vysiela *Televízia Ukrajina* s názvom *Nezaprisahávaj sa* (ukr. *Не зарикайся*), ktorý demonštruje život obyvateľov Luhanska v posledných rokoch. Kritici napr. poukazujú na šírenie protiukrajinskej propagandy a vyčítajú seriálu, že v príliš priaznivom svetle vykresľuje separatistov.⁴² Zástancovia seriálu síce pripúšťajú, že niektoré frázy môžu byť diskutabilné, ale argumentujú, že seriál ako celok nie je zameraný protištátne. Poukazujú tiež na to, že televízia

⁴⁰ Рандеву з Євгеном Нищуком, 17. 4. 2016. [online: <<https://www.youtube.com/watch?v=nj79qGebU5o>>, cit. 2016-12-31].

⁴¹ Navrhovaný systém štátneho protekcionizmu vo forme priamej štátnej podpory v oblasti kinematografie má napr. trojnásobne zvýšiť podiel ukrajinských filmov a seriálov v celoštátnych televíziách alebo posilniť ochranu intelektuálneho vlastníctva a boja s pirátstvom. Rozvoj domácej kinematografie sa podľa tvorcov zákona má stať jedným z hlavných činiteľov, ktoré budú napomáhať ochrane ukrajinského kultúrneho a informačného priestoru, viac vid': Пояснювальна записка 30. 9. 2015 законопроект про державну підтримку кінематографії в Україні. [online: <<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=56657&pf35401=359397>>, cit. 2016-12-31].

⁴² Ленъ, О., Чому український телеканал відбілює бойовиків?, *Детектор медіа*, 18. 4. 2016. [online: <http://detector.media/blogs/article/114429/chomu_ukrayinskij_telekanal_vidbiljue_boijovikiv/>, cit. 2016-12-31].

R. Achmetova, ktorá seriál vysiela, permanentne vystupuje za mier a to za každú cenu⁴³. Národný regulátor v tejto veci vo svojom rozhodnutí č. 618 z 28. apríla 2016 konštatoval porušenie viacerých ustanovení zákona o rozhlasovom a televíznom vysielaní, medzi nimi rozširovanie informácie, ktorá porušuje zákonné práva a záujmy fyzických a právnických osôb, zasahuje ich česť a dôstojnosť.⁴⁴

V súvislosti s vedením informačnej vojny sa do popredia dostáva otázka informačnej a národnej bezpečnosti a efektívnych protiopatrení proti jej narušeniu. Drvivá väčšina informačných výpadov voči Ukrajine sa uskutočňuje v ruštine. Všeobecne platí, že veľké percento obyvateľstva štátnemu jazyku i ruskému jazyku rozumie, iná situácia je s ich používaním. Z toho dôvodu je dôležité, ako je regulované používanie jazykov na Ukrajine, teda často diskutovaná jazyková otázka. Zákon o zásadách štátnej jazykovej politiky a zatiaľ ani iné zákony neupravujú, v akom jazyku má byť televízny obsah a zostáva to na vóli samotných tvorcov. Návrh zákona o zmene niektorých zákonov Ukrajiny týkajúcich sa jazyka audiovizuálnych (elektronických) hromadných informačných prostriedkov stanoví pre celoštátne televízie povinnosť vysielat' minimálne 75 % obsahu, resp. pre regionálne televízie minimálne 50 % obsahu v štátnom jazyku.⁴⁵ V jazykovej oblasti je badať určité iniciatívy organizované zdola, ktoré sa snažia vytvárať tlak na vládu alebo súkromné firmy, aby dodržovali zákony či vyjadrujú len bojkot, resp. sa samy snažia prispieť k riešeniu situácie.

Napriek mnohým ochranným opatreniam štátu je v ukrajinskom informačnom priestore v najsledovanejších televíziách stále pomerne vysoký obsah programov v ruštine. Značnú časť obsahu tvorí dvojязыčný obsah, ale tendencie sú skôr opačné ako by sa očakávalo vzhľadom na priebeh Revolúcie dôstojnosti. Podobná situácia sa už udiala po Oranžovej revolúcii v roku 2004, ale vtedy pri nej nedošlo k takým tragickým dôsledkom a vojne. Na internete sa zorganizovalo občianske hnutie

⁴³ Луканов, Ю., Зрада навколо мильного серіалу «Не зарікайся», *Детектор медіа*, 18. 4. 2016. [online: <http://detector.media/kritika/article/114405/zrada_navkolo_milnogo_serialu_ne_zarikajsia/>, cit. 2016-12-31].

⁴⁴ Okrem toho televízii vytýka, že medzi pozitívnymi hrdinami sú spolupracovníci orgánov štátu-agresora, a vysiela rétoriku propagandy krajiny-agresora. V súvislosti s tým prijal sankciu vo forme napomenutia a obrátil sa na tajnú službu SBU, aby z právneho hľadiska posúdila, či v konaní televízie Ukrajina počas vysielania spomínaného seriálu neboli prítomné znaky iných skutkov, ktoré spôsobujú trestnú zodpovednosť. Taktiež *Televízii Ukrajina* odporučil, aby sa zdržala vysielania iných televíznych produktov, ktoré môžu spôsobiť rozkol, nepriateľstvo alebo nenávisť v spoločnosti, viac vid': Рішення № 618, Про результати позапланової перевірки ТОВ ТРК «Україна». [online: <<http://nrada.gov.ua/ua/rishennya/26297/30660/30722.html>>, cit. 2016-12-31].

⁴⁵ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації. [online: <<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=60356&pf35401=404632>>, cit. 2016-12-31].

Odpor (ukr. *Biðciu*), ktoré sa zameralo na bojkot ruských filmov a monitoring vysielania vybraných televíznych kanálov, rádií, robí sondy predaja kníh, alebo skúma podiel jazykových variácií pri predaji kníh.

V roku 2015 toto hnutie dvakrát uskutočnilo celodenný monitoring 10 najsledovanejších komerčných televízií. V júni 2015 zaznamenalo 28 % ukrajinskojazyčného obsahu, 27 % ruskojazyčného obsahu, 21 % ruskojazyčného obsahu s titulkami a 24 % dvojjazyčného obsahu, pričom v sledovanom období aj v dvojjazyčnej produkcii dominoval ruský jazyk.⁴⁶ V novembri 2015 zaznamenali 23 % ukrajinskojazyčného obsahu, 23 % ruskojazyčného obsahu, 21 % ruskojazyčného obsahu z titulkami a 33 % dvojjazyčného obsahu, hoci vďaka čiastočným reštrikčným opatreniam voči ruskej produkcii sa zvýšil percentuálny podiel filmov a programov ukrajinskej produkcie z 33 % na 51 % a znížil sa podiel ruskej produkcie z 29 % na 19 %.⁴⁷

Vzhľadom na to, že štát pomerne dlhú dobu ignoroval potreby prekladov titulkov alebo dabingu k filmom v štátnom jazyku, aktivisti na torrente *Hurtom* iniciovali zbierku na ozvučenie najpopulárnejších filmov v ukrajinjčine. Podarilo sa im vyzbierať sumu na ozvučenie už viac ako 100 filmov,⁴⁸ ale k nelegálnemu obsahu na torrente len nechajú vyrobiť zvukovú stopu a pri sťahovaní sa stále jedná o nelegálny obsah.

Zaujímavou je aj občianska iniciatíva, ktorá ma charakter nátlakovej skupiny „*Aj tak pochopia!*“ (rus. «*И так поймут!*»), ktorá sa zaoberá ochranou práv ukrajinskojazyčných občanov na informácie v materinskom jazyku. V prvom rade oslovuje firmy, ktoré porušujú práva ukrajinskojazyčného spotrebiteľa, aby odstránili nedostatky a poskytli informácie v štátnom jazyku. Pri negatívnych odpovediach firiem iniciatíva pristupuje k bojkotu ich produktov. V prípade potreby podávajú sťažnosti na Štátnu inšpekciu Ukrajiny v otázkach ochrany práv spotrebiteľov, v prípade potreby aj na súd z dôvodu diskriminácie na základe jazyka. V tejto súvislosti zaujímavý rozsudok vyniesol Solomjanský rajónny súd v Kyjeve vo veci ochrany práv spotrebiteľov na obsluhu v štátnom jazyku z 24. decembra 2015.⁴⁹

⁴⁶ Tamtiež.

⁴⁷ На українських телеканалах зменшується кількість україномовного контенту (інфографіка), *Портал мовної політики*, 17. 11. 2016. [online: <<http://language-policy.info/2015/11/na-ukrajinskyh-telekanalah-zmenschujetsya-kilkist-ukrajinomovnoho-kontentu/>>, cit. 2016-12-31].

⁴⁸ Озвучення фільмів українською. 13 туп. [online: <<http://www.hurtom.com/portal/donate/>>, cit. 2016-12-31].

⁴⁹ V uvedenom spore sa žalobca domáhal uznať konanie zamestnancov s.r.o. Ukrajinské produktové tradície, ktorá prevádzkuje supermarket, za nezákonné a domáhal sa aj kompenzácie za spôsobenú morálnu škodu vo výške 100 000 hrivien. Pôvodne sa sťažoval v žalovanej firme v Knihe sťažností a návrhov. Napriek tomu sa nedomohol toho, aby bol obslužený

Jeden z vedúcich predstaviteľov občianskej iniciatívy „*Aj tak pochopia*“ – R. Matys poukazuje aj na *diskrimináciu v informačnom priestore*. Mnohí veľkí hráči na mediálnom trhu pôvodne zverejšňovali správy len v ruštine, neskôr začali prevádzkovať aj verzie v ukrajinčine, ale tie sa niekedy len prekladajú a ich varianty sa na internetových stránkach zverejšňujú s časovým oneskorením (aj keď je zaznamenaná tendencia skracovania tohto meškania). Na základe negatívnych reakcií na mnohé ruské produkty (napr. *Nekupuj, resp. bojkotuj ruské výrobky*) pripravuje iniciatívu, aby všetky informačné zdroje mali povinnosť uvádzať informácie primárne v ukrajinskom jazyku a len fakultatívne v iných jazykoch.⁵⁰

Aktuálnou otázkou, na riešení ktorej sa podieľa národný regulátor, sa stávajú *kvóty piesní ukrajinskej proveniencie v ukrajinských rádiách*. 8. novembra 2016 nadobudol účinnosť zákon regulujúci kvóty na ukrajinské piesne a jazyk v rádiách. V priebehu 3 rokov predpokladá postupné zvyšovanie minimálneho podielu ukrajinských piesní z 25 % na 35 % a minimálneho podielu ukrajinčiny v programoch z 50 % na 60 %.⁵¹ Podľa doterajších prieskumov samotní ukrajinskí muzikanti dávajú prednosť ukrajinčine (ukazovatele sa pohybujú od úrovne 47 % po 63 %), ruštine (od 24 % do 38 %) a angličtine (od 20 % do 35 %).⁵²

Súbežne sa pripravujú aj iné príbuzné zákony, a preto je táto oblasť jednou z najdynamickejšie sa rozvíjajúcich v priebehu rokov 2015–2016. Vicepremiér V. Kyrylenko (v období 2014–2016 minister kultúry) bol zástancom jazykových *kvót aj*

s použitím štátneho jazyka. Navyše dostával odpovede v hrubej forme s opovrnutím vo vzťahu k štátnemu jazyku, ktoré malo za následok, že sa cítil ako občan ponížený, čo mu malo spôsobiť morálnu ujmu a obavy. Súd žalobcovi vyhovel len v časti obsluhy v neštátnom jazyku a posúdil konanie žalovanej spoločnosti ako nezákonné a zároveň jej nariadil obsluhu žalovaného v ukrajinskom jazyku. Vzhľadom na to, že podľa súdu žalobca neposkytol presvedčivé dôkazy o morálnom rozrušení z dôvodu porušenia jeho práva na obsluhu, zamietol jeho žalobu v časti týkajúcej sa kompenzácie, viac vid': *Рішення Солом'янського районного суду м. Києва, Справа № 760/1857/15-ц, 24. 12. 2015*. [online: <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54799867>>, cit. 2016-12-31].

⁵⁰ Наливайко, С., Україномовний журналіст не матиме конкурента в вигляді Шустера чи Кісельова – Роман Матис. *Gazeta.ua*, 3. 3. 2016. [online: <http://gazeta.ua/articles/sogodennya/_ukrayinomovnij-zhurnalist-ne-matime-konkurenta-v-viglyadi-sustera-chi-kiselyova-roman-matis/682386>, cit. 2016-12-31].

⁵¹ Набув чинності закон про квоти на українські пісні та мову на радіо. [online: <<http://detector.media/infospace/article/120405/2016-11-08-nabuv-chinnosti-zakon-pro-kvoti-na-ukrainski-pisni-ta-movu-na-radio/>>, cit. 2016-12-31].

⁵² Свідлов, С., Становище української мови серед сучасних українських виконавців, *Портал мовної політики*, 20. 4. 2016. [online: <<http://language-policy.info/2016/04/stanovysche-ukrajinskoji-movy-sered-suchasnyh-ukrajinskyh-vykonavtsiv/>>, cit. 2016-12-31].

na televíziu produkciu a za jeho funkčného obdobia sa objavila aj iniciatíva na reguláciu knižnej produkcie ruskej proveniencie. Na novom poste pokračuje v iniciatíve a plánuje ukrajinskej vláde predložiť návrh zákona, ktorý vypracúva pracovná skupina pri Štátnom výbore televízneho a rozhlasového vysielania Ukrajiny, pričom sa počíta s viacerými variantmi od automatického licencovania knižnej produkcie z RF a následný zákaz distribúcie kníh tých vydavateľstiev, ktorých produkcia má antiukrajinský obsah až po úplný zákaz kníh z RF.⁵³ Jeho nástupca na poste ministra kultúry J. Nyščuk sa v apríli 2016 vyjadril, že je potrebné veci upraviť na zákonodarnej úrovni, vzhľadom na to, že sa jedná o otázku národnej bezpečnosti.⁵⁴

V televíznom priestore na začiatku ozbrojeného konfliktu v roku 2014 z obavy pred rozdelením krajiny štartovala kampaň *Jednotná krajina* (ukr. *Єдина країна*, rus. *Единая страна*), dokonca sa dlhšiu dobu uvažovalo o zriadení výlučne ruskojazyčnej televízie a jedným z cieľov bol boj proti ruskej propagande pomocou ruskojazyčnej televízie proukrajinskej orientácie.⁵⁵ V januári 2016 národný regulátor vydal licenciu televízii *Star Media TV* (ukr. *Стар Медіа ТВ*), ktorá má vysielat' hlavne ruskojazyčné filmy a seriály vyrobené na území Spoločenstva nezávislých štátov spoločnosťou *Star media* bez americkej produkcie.⁵⁶ Film tejto spoločnosti už bol predmetom zákazu zo strany Štátnej agentúry Ukrajiny v otázkach kinematografie.⁵⁷ Na druhej strane na sociálnych sieťach napr. Facebook, VKontakte sa zrodil projekt *Prechádzaj na ukrajiničtinu* (ukr. *Переходь на українську*). Zverejňuje príbehy ľudí, ktorí zmenili svoje jazykové preferencie s tým, že ide hlavne o prípady v nových podmienkach vojnových udalostí.

Dobrovoľnícke iniciatívy svoju činnosť zdôvodňujú spravidla zlyhaním štátu, resp. snahou pomôcť mu v podmienkach vojny. Z dostupných zdrojov možno konštatovať, že sú väčšinou financované z dobrovoľných príspevkov (ako napr. *Hurtom*),

⁵³ Кириленко заявляє про розробку законопроекту щодо ліцензування російських книжок, *Детектор медіа*, 4. 5. 2016. [online: <http://detector.media/infospace/article/114837/kirilenko_zaiavliae_pro_rozrobku_zakonoproektu_wodo_licenzuvannia_rosiiskih_knizhok/>, cit. 2016-12-31].

⁵⁴ Рандеву з Євгеном Нищюком 17. 4. 2016. [online: <<https://www.youtube.com/watch?v=nj79qGebU5o>>, cit. 2016-12-31].

⁵⁵ Пропаганду РФ в Україні зможе перемогти російськомовний канал, – МЗС. РБК – УКРАЇНА, 28. 5. 2015. [online: <<https://www.rbc.ua/ukr/news/propagandu-rf-ukraine-smozhet-pobedit-russkojazychnyy-1432833642.html>>, cit. 2016-12-31].

⁵⁶ «Стар Медіа ТВ» запускає супутниковий канал «STAR cinema». [online: <<http://www.nrada.gov.ua/ua/news/radanews/26400.html>>, cit. 2016-12-31].

⁵⁷ В Україні з'явиться новий російськомовний канал, *Портал мовної політики*, 29. 1. 2016 [online: <<http://language-policy.info/2016/01/v-ukrajini-z-yavytsya-novuj-rosijskomovnyj-kanal/>>, cit. 2016-12-31].

preto ich dosah, resp. úspech je relatívne obmedzený. Organizačne zostávajú ako samostatné subjekty, ich kooperácia so štátnymi orgánmi je pomerne značná, niekedy sa ich funkcie snaží prebrať na seba samotný štátny orgán, napr. pri bojkote filmov. Ich ideológia nie je tak jednoznačne vyhranená, ako pri dobrovoľníckych bataliónoch, aj keď v podmienkach vojny značnú úlohu zohráva averzia, resp. odpor voči agresii zo strany RF. Nemožno konštatovať, že konanie záujmových skupín je totožné s cieľmi a záujmami štátu, väčšinou prevláda doplňujúca funkcia k činnosti štátu, teda subjekty sa do informačnej vojny zapojujú každý tak ako vie, resp. ako to považuje za potrebné. Úspešnosť spomínaných iniciatív je v tomto štádiu pomerne diskutabilná, nakoľko financie štátu výrazne zatažujú výdavky na konflikt, skôr má dosah len v rámci vlastného obyvateľstva. Za výnimku možno považovať *Inform-Napalm*, ktorá sa snaží preraziť prekladmi svojich výstupov vo viacerých jazykoch.

Aktuálnosť danej témy potvrdzujú nielen analogické opatrenia prijímané v iných štátoch, ale aj úvahy v prostredí NATO zriadiť na Ukrajine centrum, ktoré by skúmalo skúsenosti z hybridnej vojny zo strany RF.⁵⁸

Pred Revolúciou dôstojnosti ukazovali volebné mapy pomerne zreteľný rozkol v spoločnosti, ale počas samotných demonštrácií v rokoch 2013–2014 sa to trenie prenieslo skôr do roviny *ľud vs. vláda*, čo bolo badať pri požiadavkách spoločnosti na lustráciu, tzv. kontajnerovú lustráciu, ako aj v tom, ako sa určitá časť aktivistov snaží zlomiť tzv. systém argumentujúc, že menia sa len osoby a systém zostáva. Nemožno to považovať za kategorické tvrdenie, lebo miestne voľby v roku 2015 poukazujú na zreteľné pozostatky tých síl, ktoré boli pri moci pred revolúciou a súčasné koalíčné strany, ktoré sčasti podporujú reformy, prijímajú nepopulárne opatrenia. Tým automaticky strácajú podporu a vláda sa stáva pomerne nestabilnou. Na druhej strane badať určité momenty, hlavne na vlne patriotizmu, ktoré narušajú v minulosti ustálené predstavy o rozdelení štátu, napr. blokovanie proruských politikov na letisku v Odese, pochody v Charkove, niekedy za účasti kombatantov, ktorí nie sú práve na fronte. V reakciách na ruskú propagandu možno sledovať dve roviny: ideologickú a jazykovú. Ukrajina v rokoch 2014–2015 venovala väčšiu pozornosť boju na ideologickom fronte. V jazykovej rovine sa sprvu jednalo skôr o iniciatívy hnutí a záujmových združení občanov, od roku 2016 sa pridal vo forme zákonných opatrení aj štát.

Udalosti po Revolúcii dôstojnosti naznačujú, že Ukrajina môže byť v budúcnosti aktívnejšia hlavne v kybernetickej vojne, potenciál IT expertov je evidentný

⁵⁸ Центр НАТО з вивчення досвіду гібридної війни з РФ може бути створено в Україні. *Interfax-Україна*, 6. 5. 2016. [online: <<http://ua.interfax.com.ua/news/general/341898.html>>, cit. 2016-12-31].

aj bez toho a nie je vylúčená ani medzinárodná spolupráca hackerov. Taktiež je pozoruhodná aktivita parlamentu ohľadne zákonných reštrikcií audiovizuálnych diel a zatiaľ v menšej miere aj kníh ruskej proveniencie, otázne je, ako kvalitnými dielami bude nahradená a v akom jazyku. Mnoho nových ukrajinských filmov a seriálov je buď v ruštine alebo sú dvojjazyčné. A to napriek tomu, že okupovaný Krym a separatistické regióny mali kumulovať nielen vysoké percento etnických Rusov aj ruskojazyčných obyvateľov, teda na ostatnom území Ukrajiny by sa mal zvýšiť ako podiel Ukrajincov, tak aj ukrajinskojazyčných obyvateľov. Taktiež badať určitú tendenciu rozhodnutí súdov ohľadne ochrany práv ukrajinskojazyčných občanov, či už ako spotrebiteľov,⁵⁹ alebo divákov,⁶⁰ ktoré naznačujú, že stále sa vyskytujú prípady, kedy pretrvávajú obrátená diskriminácia. Ako ukazuje prax, ideologická rovina nie je jedinou možnou obranou voči propagande, lebo sankcie voči ruským filmom sa nedajú porovnávať s formálnymi sankciami napr. voči *Televízii Ukrajina*, ktorá v spomínanej kauze vysielala práve taký obsah, kvôli ktorému boli zakázané filmy a seriály ruskej proveniencie.

Ukrajinská vládna vrstva si uvedomuje, aký potenciál je v zverejňovaní informácií v cudzích jazykoch, vrátane ruského, ale zatiaľ nedospela k záveru, že citlivé informácie určené len pre vlastné obyvateľstvo by mali byť len v ukrajinčine z dôvodu informačnej bezpečnosti a vytvorenia prekážky druhej strane, aby bola zdržovaná aj prekladom, a následnými operáciami v cudzom informačnom priestore, nielen analýzou informácií. Aj keď sa už vyskytli prípady, že rokovanie orgánov štátnej moci sa uskutočnilo za zatvorenými dverami napr. z dôvodu utajenia ťažkých vojenských strát pri Ilovajsku alebo na začiatku vojny ukrajinské vedenie cielene tajilo určité informácie, resp. sa pokúšalo zaviesť cenzúru. Na jednej strane je momentálne málo pravdepodobné, že je to uskutočniteľné, nakoľko ukrajinský informačný priestor nie je jednoliaty a zároveň kontrolovaný tak, ako ten ruský. Okrem toho je vo veľkej miere ovládaný najbohatšími oligarchami, ktorí sa na mediálnom trhu

⁵⁹ Літинський, С., Будь ласка, обслуговуйте мене українською!, *Hromadske.Lviv*, 20. 4. 2016. [online: <<http://www.hromadske.lviv.ua/2816-2/2816/>>, cit. 2016-12-31]; Vid tiež: Літинський, С., Будь ласка, обслуговуйте мене українською!, *Портал мовної політики*, 20. 4. 2016. [online: <<http://language-policy.info/2016/04/bud-laska-obsluhovujete-mene-ukrajinskoju/>>, cit. 2016-12-31].

⁶⁰ Львівський активіст виграв суд проти Авакова. *Портал мовної політики*, 16. 9. 2016. [online: <<http://language-policy.info/2015/09/lvivskiy-aktivist-vyhrav-sud-proty-avakova/>>, cit. 2016-12-31], Лазуркевич, С., Суд змусив Верховну Раду перекладати депутатські виступи українською мовою. *ZAXID.NET*, 29. 9. 2016. [online: <http://zaxid.net/news/showNews.do?sud_zmusiv_aparat_vru_perekladati_deputatski_vistupi_ukrayinskoju_movoyu&objectId=1405147>, cit. 2016-12-31].

necítia natoľko ohrození, aby prehodnotili svoju doterajšiu činnosť, ktorá je v mnohých ohľadoch diskutabilná. Navyše najsledovanejšie médiá sú registrované v daňových rajoch.⁶¹ Na druhej strane vyrastá nové pokolenie občanov, ktorí sa narodili až po vzniku samostatnej Ukrajiny. Práve táto generácia, a hlavne študenti vybraných univerzít, vykazovala značnú aktivitu počas Revolúcie dôstojnosti, v start-upoch, zoskupeniach organizovaných zdola a do určitej miery aj v dobrovoľníckych bataliónoch. Ich motivácia sa nedá porovnávať s pohnútkami tých, ktorí sa pridali k separatistom, navyše tí na vlastnej koži zažívajú niečo iné, ako im ukazovala ruská propaganda.

Niektoré iniciatívy sa ešte len vyvíjajú, a je ťažké predpokladať ich konečnú podobu, lebo faktory, ktoré na nich pôsobia sú ďaleko za rámcom tohto článku, napr. požiadavka pri mierových rokovaníach na osobitný status separatistických regiónov a s tým spojená možná ústavná reforma, takmer žiadny progres reformy v oblasti súdnictva, čo skoro deformačne pôsobí na reformy v iných oblastiach, napr. v polícii, či prípadne v prokuratúre, relatívne krehká stabilita vlády, ďalej od možného posunu línie frontu cez kontrarevolúciu až po hrozbu vojenského prevratu, čo môže spôsobiť ďalšie migračné vlny. Napriek tomu považujeme za menej pravdepodobný scenár úplného zákazu ruských kníh alebo povinnej publikácie informácií primárne v štátnom jazyku.

ABSTRAKT

Ukraine in the Information Warfare (The National Defence Strategy)

Eugen Kozelj

The author of the contribution is concerned with the issue of the information warfare which has affected Ukraine as a part of the hybrid warfare. There, he distinguishes between countermeasures by the public authorities and activities of institutions which are organized on a voluntary basis from the bottom levels. He turns his attention to countermeasures in the information space especially in the field of television

⁶¹ Петренко, Г., Склярєвська Г., Кому належать топ-6 українських телеканалів: сюрпризи від «Інтера» та «1+1», *Детектор медіа*, 5. 4. 2016. [online: <<http://detector.media/infospace/article/114084/2016-04-05-komu-nalezhat-top-6-ukrainskikh-telekanaliv-syurprizi-vid-intera-ta-11/>>, cit. 2016-12-31].

Eugen Kozej

broadcasting along with a brief description of the development in television broadcasting in the past two years. He focuses on the law, i.e. amendments of the law, which Ukraine adopted after the annexation of the Crimea, and the key decisions of the administrative authorities and courts. Partly he deals with the activities of voluntary organizations against frequent manifestations of reverse discrimination based on the language. According to certain draft laws and certain tendencies in Ukrainian society, he indicates possible solutions for the future in radio broadcasting and the book trade. In the conclusion, he states activities of the government and voluntary organizations in ideological and linguistic areas. He attempts to forecast activities or rather measures which are likely to be transitional for the near future, and he points to the most important factors that could affect changes in the region.

Key words: Ukraine, Information Warfare, Defence against Propaganda, Television Broadcast.

Mgr. Eugen Kozej (eugen.kozej@gmail.com) is a Ph.D. student at the Department of East European Studies, Faculty of Arts, Charles University in Prague. His research interests focus on the language policy in Ukraine.

Hanuš Nykl

KDYŽ RUSKO NESTAČÍ:
NADNÁRODNÍ A NADSTÁTNÍ PROJEKTY RUSKÝCH
FILOSOFŮ DRUHÉ POLOVINY 19. STOLETÍ
(DANILEVSKIJ, LEONTĚJEV, SOLOVJOV)

Jedním ze závažných rysů ruské předrevoluční filosofie je její intenzivní zájem o sociálně-politické otázky. Těmi se zabývá většina známých myslitelů druhé poloviny 19. století. Zároveň však ve většině dotčených případů nelze ještě hovořit o sociální či politické filosofii v pravém slova smyslu. Tyto disciplíny se rozvíjejí postupně a etablojí se paralelně tradičnímu ruskému typu myšlení, který vyvěrá spíše z tradice širokého uvažování o filosofii dějin. Myšlení většiny známých ruských myslitelů 19. století nelze vnímat ani jako filosofii *sensu stricto*, neboť ta se rozvíjí často nezávisle na jejich koncepcích.¹ Zájem ruských myslitelů, P. J. Čaadajevem počínaje a V. S. Solovjovem konče, se projevuje spíše na rovině návrhů či vizí, jak uspořádat Rusko, Evropu či přímo celý svět. Jedná se o široce pojatý projektivismus pracující s představou zásadních změn politických systémů a nového uspořádání národů a států. Často se tak jejich představy dostávají na hranici utopismu či do jakéhosi meziprostoru mezi politickou filosofií a utopismem.

V této stati nás bude zajímat jeden pozoruhodný aspekt podobných projektů: jejich společným rysem je mimo jiné to, že Rusko „nestačí“. Nehledě na svou geografickou rozlohu a kulturní různorodost je v úvahách a vizích této skupiny myslitelů považováno za nedostatečné. Aby mohla být myslitelova vize naplněna, je potřeba Rusko překračovat, rozšiřovat či kombinovat s jinými národy, státy či celky. Z široké nabídky v rámci ruského myšlení si všimneme pochopitelně jen určité části. Zastavíme se u formujícího bodu ruského myšlení 19. století na přelomu třicátých

¹ Někteří badatelé proto označují tento typ ruského myšlení alternativními názvy, například kulturosofií. Viz např. Uffelmann, D., *Die russische Kulturosoophie. Logik und Axiologie der Argumentation*, Frankfurt am Main 1999, 38. Z hlediska tohoto příspěvku je však označení „filosofie“ spíše konvenční a tradičně zaužívané, proto není dále problematizováno.

a čtyřicátých let, poté se zaměříme na vybrané aspekty panslovanského projektu Danilevského, abychom jej konfrontovali s představami Konstantina Leontjeva. Na závěr se pak zamyslíme nad otázkou nadnárodního a nadstátního projektivismu v díle Vladimira Solovjova. Tato čtyři zastavení jsou zvolena z důvodu jejich zásadního postavení v rámci konstituování samostatného ruského myšlení (slavjanofilové a západníci) a dále vývoje té jeho části, která může být nazvána slavjanofilským paradigmatem (Danilevskij, Leontjev, Solovjov).²

Stačí Rusko slavjanofilům a západníkům?

Na počátku se musíme zastavit u zakladatelského období zmíněného typu filosofování, jímž je „skvělé desetiletí“ ruské kultury: konec třicátých a čtyřicátých let 19. století.³ Toto období je pro další vývoj ruského myšlení klíčové – slavjanofilství, západnictví a jejich polemikami vytyčený diskusní prostor se staly zdrojem většiny pozdějších koncepcí. Nehledě na to, že ruské myšlení už v této době prodělalo dlouhý vývoj, někteří autoritativní historikové ruského myšlení spatřují počátek samostatného ruského filosofování právě v této době.⁴ Nebudeme hovořit o jednotlivých myslitelích, pokusíme se pouze obecně zhodnotit postoj obou směrů k otázce, která nás zajímá. Oba společensko-myšlenkové proudy jsou snahou vyřešit problém Ruska a oba jej konfrontují především s Evropou. Nicméně představy slavjanofilů a západníků o dostatečnosti či nedostatečnosti Ruska se zásadně odlišují.

Začneme nejprve slavjanofily. Ti tvořili úzký kroužek spřízněných osobností, a jejich myšlení je proto snáze zobecnitelné. V dílčích aspektech se jednotliví

² Pojem a koncepce slavjanofilského paradigmatu byly rozpracovány v monografii Nykl, H., *Slavjanofilství a slavjanofilské paradigma. Příspěvek ke studiu ruské filosofie 19. století*, Praha 2015. Zde na s. 162–178 nalezneme metodologická východiska pro tuto studii a na s. 18–29 další odkazy na literaturu.

³ Pojem P. V. Anněnkova. Viz Анненков, П. В., *Литературные воспоминания*, Москва 1983, 121–367.

⁴ Klasickým příkladem je N. O. Losskij, viz Lossky, N. O., *History of Russian Philosophy*, London 1952, 13–14; podobně koncipují dějiny ruské filosofie i někteří současní badatelé, viz např. Hamburg, G. M. – Poole, R. A. (eds.), *A History of Russian Philosophy 1830–1930: Faith, Reason, and the Defense of Human Dignity*, Cambridge 2013. Naopak Zeňkovskij nebo Walicki více zdůrazňují kontinuitu s myšlením 18. století. Zeňковский, В. В., *История русской философии*, Ленинград 1991; Walicki, A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.

slavjanofilští teoretikové sice odlišovali, avšak spojovala je řada společných rysů. Romantický patriotismus, který je základem slavjanofilství, je zaměřen na Rusko a jeho hodnoty. Jeden ze zakladatelů kroužku Alexandr Košelev hovoří ve svých vzpomínkách o tom, že slavjanofilství je zcela nevhodným názvem, který by on nahradil pojmem „tuzemnictví“.⁵ Rusko by z tohoto hlediska tedy mělo dostačovat. Vybočuje-li slavjanofilství něčím z tohoto rámce, například směrem k utopii, jedná se o utopii konzervativní čili zaměřenou na hodnoty minulosti.⁶ Takový způsob myšlení je ze své podstaty neprojektivistický. Tématem, který by u slavjanofilů mohl k určité míře projektivismu zavdat příčinu, jsou jejich úvahy o slovanství. Ty však nejsou podstatou slavjanofilství, ani společným rysem slavjanofilských teoretiků. Slavjanofilové jsou sice stoupenci osvobození Slovanů, konkrétně Slovanů nacházejících se za hranicemi Ruské říše, nemá se však na mysli jejich sjednocení. Klasické slavjanofilství se v tomto ohledu pohybuje spíše v umírněně liberálním paradigmatu, aniž by přecházelo k panslavismu. Nemluvě o tom, že někteří klíčoví slavjanofilové, jako například I. V. Kirejevskij, se slovanskou otázkou nezabývali vůbec.⁷

Západnictví skýtá z tohoto hlediska odlišný obrázek. Jedná se o široký a mocný proud, jenž ve čtyřicátých letech 19. století nevznikl, byl pouze pojmenován. Zároveň se jedná o směr nejednotný – západnictví zformovaly vnější okolnosti, konkrétně obecně politická atmosféra vlády Mikuláše I. Pavloviče, a k formulaci programu je přiměly polemiky se slavjanofily. Samotná představa nutnosti westernizace Ruska ukazuje na pocit nedostatečnosti „domácího“ a nutnost jej transformovat. „Domácí“ nestačí a je potřeba je přetvořit podle určitých představ. To ještě nutně nemusí být projektivismem, změny mohou být postupné, přirozené a „umírněné“, takovou představu však sdílí pouze část západníků. Kromě liberálního křídla (T. N. Granovskij, K. D. Kavelin) však tvořil klasické západnictví také silný proud sociálních projektivistů a utopistů. Kroužky utopických socialistů (například Petraševci), socialismus V. G. Bělinského či A. I. Gercena patří mezi směry radikální a projektivistické. Těm nestačí jen úprava stávající struktury, ale usilují o nastolení zásadně odlišného systému majícího svůj předobraz nikoli v reálném stavu západní společnosti, ale v teoretickém ideálu. Jen zdánlivě radikálnější je v tomto kontextu vize dalšího západníka M. A. Bakunina, ať již se jedná o slovanskou anarchistickou federaci, jejíž

⁵ *Русское общество 40–50-х годов XIX в., ч. 1. Записки А. И. Кошелева*, Москва 1991, 92.

⁶ Walicki, A., *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego slowianofilstwa*, Warszawa 1964.

⁷ Nykl, H., *Славянофилы и славянство: случай Ивана Киреевского*, in: *Slovanské jazyky a literatury: hledání identity*. Eds. M. Příhoda – H. Vaňková, Červený Kostelec – Praha 2009, 281–287.

vytvoření hlásal ve svém raném období, či pozdější koncepcí anarchismu. Zde již zřetelně zaznívá nejen pocit nedostatečnosti stávajícího uspořádání Ruska, nýbrž nedostatečnost Ruska jako takového bez další integrace s jinými národními celky. Západoňákům tedy Rusko ve své stávající podobě nestačí.

Proč Rusko nestačí Nikolaji Danilevskému?

Na slavjanofilsko-západnickou debatu čtyřicátých a padesátých let 19. století navazuje myšlení poreformního Ruska. Některá její východiska radikalizuje, vůči některým se staví negativně, ale hlavní motivy zůstávají, včetně rozšířeného pocitu „nedostatečnosti“ Ruska. Pokud se v dalším výkladu zaměříme jen na tu část ruského myšlení, která navazuje na slavjanofily vytvořené paradigma, nemůžeme minout výraznou postavu Nikolaje J. Danilevského. Sám Danilevskij, patřící mezi „lidi čtyřicátých let“, byl členem utopického spolku Petraševců, později od utopického socialismu odstoupil a „přešel“ na stranu slavjanofilství. To však v jeho interpretaci získává dosud nebyvalou podobu panslavistického programu.⁸ Danilevskij tak vlastně je i není slavjanofil. Podívejme se na jeho vizi podrobněji.

Rusko a Evropa, kde se s jeho historickou (či spíše historiosofickou nebo kulturosofickou) vizí můžeme seznámit, je rozsáhlou prací, v níž nehledě na zdánlivou celistvost výkladu nacházíme dvě různé koncepcí.⁹ Jedná se o teorii kulturně-historických typů a vizi panslavistické federace. Danilevského teorii kulturně-historických typů, předchůdkyni Spenglerovy a Toynbeeho teorie diskrétních civilizací, můžeme vnímat jako snahu o vytvoření slavjanofilské teorie dějin, v jejichž rámci by ruský či slovanský prostor měl své plnohodnotné místo a nenacházel by se na okraji světových dějin (jak to vnímal například P. J. Čaadajev ve svých *Filosofických dopisech*). Ve své analytické části tato teorie nabízí výklad dějin, nikoli jejich změnu. Naopak panslavistický projekt je utopickou vizí pracující s představou zásadní geopolitické proměny celého prostoru východní Evropy a Blízkého východu. Je až s podivem, jaké zásadní změny tento myslitel, prezentující se jako konzervativce, vlastně navrhuje. Silný projektivismus je zjevným ohlasem jeho mladického utopismu, a ne slavjanofilským rysem. Danilevského slovanská federace je podmíněna zánikem Osmanské říše a Rakouska-Uherska, na jejichž místě vzniknou budoucí

⁸ Viz např. Vlček, R., *Ruský panslavismus – realita a fikce*, Praha 2002, 177–182.

⁹ Nykl, H., *Panslavismus a teorie kulturně-historických typů. Setkání dvou koncepcí*, in: *Slovanství ve středověkém prostoru. Iluze, deziluze, realita*. Ed. D. Hrodek. a kol., Praha 2004, 223–231.

království česko-moravsko-slovenské, srbsko-chorvatsko-slovinské, bulharské, rumunské, řecké, maďarské a cařihradský okruh.¹⁰ Ty vstoupí do federace s Ruskou říší, aby společné hlavní město sídlilo v Cařihradě-Konstantinopoli. Danilevskij v budoucnu předpokládá i osamostatnění Polska.¹¹ Jedná se tedy o nadnárodní a nadstátní projekt, který zásadně mění (a do značné míry relativizuje) postavení Ruské říše, jež by podle Danilevského neměla být v tomto celku hegemonem.

Proč vlastně Danilevskij se svou vizí slovanské federace přichází? Když se zamyslíme nad výše uvedenými argumenty, zdá se, že jeho představě dějin a deklarovanému konzervatismu by vlastně měla spíš vadit. Odpověď souvisí s tématem tohoto článku: Danilevskému nestačilo Rusko. Pro zdůvodnění tohoto tvrzení je potřeba se vrátit k teorii kulturně-historických typů, myšlenkovému jádru práce. Kulturně-historický typ nevzniká z každého národa či státu. Pro jeho zformování je potřeba splnit určitý soubor podmínek. Mezi ně patří také „zákon různorodosti a síly jako součást kulturně-historického typu“ hlásající nutnost přítomnosti odlišných a zároveň vyspělých etnicko-státních složek v rámci kulturně-historického typu.¹² Proto je nutné, aby se Rusko v zájmu vytvoření nové civilizace spojilo s odlišnými, ale zároveň do značné míry příbuznými celky. Samotné Rusko tedy pro vytvoření kulturně-historického typu nestačí. Pro splnění podmínky citovaného „zákona různorodosti“ je málo pestré. Tato teze, tak paradoxně znějící v případě největší kontinentální říše světa zahrnující desítky národů, je pochopitelná pouze ve světle Danilevského pojetí národů. Ty se z hlediska jeho teorie, a potažmo vlivu na historii dělí do tří kategorií: pozitivní, negativní a etnografický materiál.¹³ Základem kulturně-historického typu se mohou stát pouze národy „pozitivní“. Je-li většina národů Ruské říše „etnografickým materiálem“ (např. ugrofinské národy) či negativními „biči Božími“ (kočovnické národy), je zřejmé, že Rusko si vlastními silami k vytvoření kulturně-historického typu opravdu stačit nebude.

Podrobnější analýza panslavistického projektu Danilevského hovoří proti představě, že se jedná o touhu po slovanství či pouhou snahu rozšířit ruský prostor o slovanské země. „Slovanská federace“ totiž zahrnuje nejen neslovanské národy, ale čtyři z osmi (či snad do budoucna s Polskem z devíti?) jejich subjektů (království řecké, maďarské, rumunské a cařihradský okruh) nemají slovanský ráz. Ve skutečnosti se tedy nejedná o „čistý“ panslavismus, ale vizi ještě širší. Ruský prostor se

¹⁰ Данилевский, Н. Я., *Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*, Санкт-Петербург 1995, 330.

¹¹ Tamtéž, 335.

¹² «Закон разнообразия и силы составных элементов типа», Tamtéž, 85–86.

¹³ Tamtéž, 75.

v liteře této vize nerozšiřuje, jeho postavení se spíše relativizuje nutností shodnout se s dalšími, rovnoprávními členy federace, s nimiž je sdíleno i hlavní město federace. Skutečnou příčinou hlásání panslovanské vize je tak touha po vzniku nového civilizačního typu, k jehož založení ovšem samo Rusko nestačí...

Východní svaz Konstantina Leontějeva

Leontjev se z kontextu nadnárodních a nadstátních projektů ruské filosofie druhé poloviny 19. století do značné míry vymyká. Není projektivistickým typem myslitele, natož utopistou, a nebyl jím ani v dobách svého mládí. Jeho myšlení zralého období je sžiravou analýzou současné Evropy a Ruska psanou z konzervativních pozic, která se od ruského myšlení zmíněného typu odlišuje svou skepsí ohledně budoucnosti obojího. Leontjev přitakává Danilevského představě kulturně-historických typů, tedy teoretické části práce *Rusko a Evropa*. Tu však v souladu se svými potřebami přepracovává a rozhodně odmítá vizi slovanské federace. Je autorem série statí a prací (z nichž k nejznámějším patří esej *Byzantinismus a Slovanstvo*), v nichž odmítá nejen ideu politického sjednocení Slovanů, ale i představu slavismu jako takového.¹⁴ Radí je k nacionalismu a nazývá pojmem „etnická idea“ (племенная идея).

To však neznamená, že by sám neměl určitou politickou vizi. Jeho cílem je vrátit Rusko k jeho vlastním kulturně-historickým kořenům, a naopak jej odpoutat od Evropy. Klíčem by měla být, podobně jako u Danilevského, východní otázka, tedy řešení problému Osmanské říše a jejích evropských a blízkovýchodních držav. Leontjev vyzývá ke sledování ruských zájmů a odvrhnutí závazků vůči evropským mocnostem. Ruským zájmem je podle jeho názoru dobytí Osmanské říše a její nahrazení kulturně blízkými a spojeneckými státy.¹⁵ Na konci sedmdesátých let toto přesvědčení přerůstá v představu takzvaného východního či východně-pravoslavného svazu, který je Leontjevovou odpovědí na Danilevského slovanskou federaci. Kromě Ruska by členy východního svazu měly být především Řecko a některé části tehdejší Osmanské říše, zvláště ty obývané východními křesťany. Hlavním městem tohoto svazu by pak měla být Konstantinopol. „Oním přirozeným centrem,

¹⁴ Leontjev, K. N., *Byzantinismus a Slovanstvo*, Červený Kostelec 2011; viz též statí Панславизм и греки, Панславизм на Афоне a další.

¹⁵ Хагунцев, С. В., *Константин Леонтьев. Интеллектуальная биография. 1850–1874 гг.*, Санкт-Петербург 2007, 126.

k němuž musí dříve či později (a možná, že již v této chvíli) směřovat všechny křesťanské národy *předurčené vytvořit Velký Východně-Pravoslavný Svaz na čele s Ruskem*, je Cařihrad.¹⁶

O několik let později Leontjev konkretizuje i formu této integrace, kterou by měla být konfederace. „Role Ruska a Slovanstva se jasně neprojeví do té doby, dokud se všichni křesťané na Východě pod nadvládou Ruska nesjednotí do nějaké konfederace.“¹⁷ Předmětem sjednocení do konfederace jsou tedy všichni křesťané na Východě. Smyslem tohoto sjednocení a ruské kontroly nad Cařihradem je snaha zabránit postupu „liberálně-egalitárního procesu“ a postupné ztrátě identity místních kultur. Zároveň na rozdíl od Danilevského Leontjev jednoznačně hovoří o ruské hegemonii v tomto celku.

Integrace a vznik nadstátního prostoru (či spíše jakési aliance pod vedením Ruska) by měly být založeny nikoliv na pokrevní příbuznosti, která sama o sobě mnoho neznamená, nýbrž na příbuznosti víry, hodnot a tradice. Jedná se tedy spíše o geopolitickou úvahu, která navíc není ústřední složkou Leontjevova myšlení. Východní otázka byla frekventovaným tématem ruské publicistiky a Leontjev k ní přispěl svým názorem. Skrývá se za ním pocit hluboké odlišnosti Ruska od Evropy, která není z tohoto důvodu do tohoto integračního projektu zapojována.

Ačkoli se myslitel chystal „zmrazit Rusko“, nehovořil o jeho úplné izolaci, nýbrž o jeho izolaci od Evropy. Naopak posílit by mělo svůj vliv v prostoru (bývalé) Osmanské říše a prostřednictvím vytvoření východního svazu by mělo dokonce podstoupit i určitý stupeň integrace s těmito kulturami. Což svědčí o tom, že Rusko tak úplně nestačilo ani Leontjevovi.

Církevní monarchie Vladimira Solovjova

Zastavme se na závěr u Vladimira Solovjova.¹⁸ Jeho myšlení bývá spojováno spíše s teoreticko-systémovou filosofií než s politickým projektivismem. Tato představa vznikla především díky generaci ruských myslitelů počátku 20. století a byla

¹⁶ Леонтьев, К. Н., *Полное собрание сочинений и писем: в 12 т.*, т. 7, кн. 1, Санкт-Петербург 2006, 516. Kurzíva a psaní velkých písmen zachováno v souladu s originálem.

¹⁷ Леонтьев, К. Н., *Полное собрание сочинений и писем: в 12 т.*, т. 8, кн. 1, Санкт-Петербург 2007, 117.

¹⁸ Z početné české literatury o tomto autorovi zmiňme alespoň práce Sládek, K., *Vladimír Solovjov – mystik a prorok: osobnost a dílo Vladimíra Solovjova pohledem (nejen) české reflexe*, Olomouc 2009; Sládek, K., *Mystická teologie východoslovanských křesťanů*, Červený Kostelec 2010, 66–77.

ukotvena klasickými historiky ruské filosofie, jako byl V. V. Zeňkovskij či N. O. Losskij.¹⁹ Ve skutečnosti tvoří projektivistická složka výraznou a nikoli okrajovou součást Solovjovova myšlení. Toho si byli vědomi i klasičtí historikové ruské filosofie, kteří hovořili o jeho utopismu.²⁰ V současnosti je utopismus považován za nedílnou součást myšlení autora.²¹ Skutečností je, že Solovjov se prakticky po celá osmdesátá léta 19. století, tedy více než třetinu svého profesionálního života, věnoval aktivní práci na svém projektu, který nazval teokracií. V této době vydává teoretické spisy *История и будущность теократии* (*Dějiny a budoucnost teokracie*, 1887), *L'idée russe* (*Ruská idea*, 1888) a *La Russie et l'Eglise Universelle* (*Rusko a všeobecná církev*, 1889).

Stranou těchto snah však nezůstalo ani první období jeho tvorby v letech sedmdesátých, kdy Solovjov publikuje své hlavní teoreticko-filosofické spisy. *Кризис западной философии* (*Krise západní filosofie*, 1874), *Философские начала цельного знания* (*Filosofické základy celistvého vědění*, 1877), *Критика отвлеченных начал* (*Kritika abstraktních principů*, 1880) nejsou jen stavebními kameny Solovjovova filosofického systému, ale i teoretickou přípravnou fází realizace jeho teokratického projektu. Slovy Georgije Florovského: „Solovjov svůj ‚teokratický‘ záměr rozvinul do podoby celistvého systému již v osmdesátých letech. Předpoklady tohoto záměru jsou však uchopitelné z utopického ducha sedmdesátých let, kdy také v Solovjovově mysli vznikl...“²² O tom svědčí i slova z první Solovjovovy filosofické knihy, která mají charakter svérázného manifestu: „Právě nyní, v 19. století, nastal čas, aby filosofie na Západě opustila teoretickou abstraktnost a školní uzavřenost a domohla se svých přednostních práv v otázce života.“²³ Tuto skutečnost dokládá také dříve nevydaný dialog *Sofia* nalezený ve filosofově archivu, v němž se dozvídáme některé podrobnosti Solovjovova projektu všeobecné církve vytvořené již

¹⁹ Зе́нковский, В. В., *История русской философии*, т. 2, ч. 1 Ленинград 1991, 69; Lossky, N. O., *History of Russian Philosophy*, New York 1951, 132.

²⁰ «Утопические элементы никогда окончательно не исчезали у Соловьева», Зе́нковский, В. В., *История русской философии*, т. 2, ч. 1, Ленинград 1991, 15.

²¹ «Указание на утопизм – общее место практически всех оценок философии Соловьева». Порус, В. Н., Вместо предисловия. Иде́йное наследие В. С. Соловьёва в контексте современной культуры, in: *Россия и Вселенская Церковь. В. С. Соловьёв и проблема религиозного и культурного единения человечества*, Москва 2004, 20; grov. Хоружий, С. С., Наследие Владимира Соловьёва сто лет спустя, in: *Соловьёвский сборник. Материалы международной конференции «В. С. Соловьёв и его философское наследие»*, Москва 2001, 1–28.

²² Флоровский, Г. В., прот., *Пути русского богословия*, Paris 1937 [Reprint Vilnius 1991], 251.

²³ Соловьёв, В. С., *Полное собрание сочинений и писем: в 20 т.*, т. 1, Москва 2000, 114.

v roce 1876.²⁴ V tomto světle se zásadně mění dosavadní obraz tohoto myslitele, který je ve skutečnosti autorem jednoho z nejgrandióznějších projektů lidských dějin. Jeho cílem je sjednocení všeho, co je v kosmickém i metafyzickém plánu rozděleno²⁵ – světa božského a světa stvoření, světa lidského v plánu státním i náboženském (církvním). Není náhodou, že Solovjov vyslovoval obdiv k jedné z nejradikálnějších utopií své doby, projektu „společného díla“ N. F. Fjodorova.²⁶ V obou případech se jedná o utopické projekty zahalené křesťanskou rétorikou.

V Solovjovově vizi se s Ruskem počítá, ale v žádném případě jí Rusko nedostačuje. Podívejme se, jaký význam má tato země ve dvou pracích autorova teokratického období, *Ruská idea* a *Rusko a všeobecná církev*. Spisek *Ruská idea* je celý věnován smyslu Ruska v dějinách. Lidstvo Solovjov pojímá jako jediný organismus, jehož údy tvoří národy. Cílem dějin je realizace jednoty tohoto všelidského organismu. Proto národ nemůže žít sám pro sebe, nýbrž má sloužit tomuto všelidskému procesu. V jeho rámci má svůj smysl, svou ideu, která je součástí Božího plánu. Tato národní idea je pro národ morální povinností, může se jí sice v rámci své svobody zřící, ale nikdy nepopře její existenci. S ideou jednoty lidstva jsou pochopitelně v rozporu národní egoismus a další „separující“ ideje. Z tohoto hlediska se Solovjov zamýšlí nad smyslem ruských dějin. Tím podle něj není pouhé dobytí Cařihradu či rozbití Rakouska-Uherska a osvobození Slovanů. Jeho smyslem je realizace jednoty a všeobecné církve. Ta však předpokládá spojení s (prvním) Římem, od něž je však ruská církev odtržena schizmatem. Cesta k uskutečnění ruské ideje vede skrze překonání nacionalismu, uzavřenosti a zavedení církevní svobody. Tyto kroky povedou k uvedení ruské církevnosti do souladu s „všeobecnou církví“ jako předpokladu realizace teokracie.²⁷

Teokracie je předmětem výkladu traktátu *Rusko a všeobecná církev*, k němuž měla *Ruská idea* tvořit jakousi předmluvu.²⁸ Ve své rozsáhlé práci Solovjov opět připomíná, že cílem lidských dějin je, aby „vše bylo jedno“. Realizace této jednoty má svůj předobraz v Bohu, který je „všechno ve všem“.²⁹ Výrazem této jednoty má být „všeobecná církev“ (*Eglise Universelle*, *Вселенская Церковь*), která se otevírá jako trojí boholidské spojení: spojení kněžstva (союз священства), spojení království

²⁴ Соловьев, В. С., *Полное собрание сочинений и писем: в 20 т., т. 2*, Москва 2000, 320–322.

²⁵ Флоровский, Г. В., *Пути русского богословия*, 311. Вильнюс 1991.

²⁶ Гачева, А. Г., В. С. Соловьев и Н. Ф. Федоров, in: *Соловьевский сборник. Материалы международной конференции «В. С. Соловьев и его философское наследие»*, Москва 2001, 87–113.

²⁷ *Собрание сочинений Владимира Сергеевича Соловьева*, т. 11, Bruxelles 1969, 117.

²⁸ Tamtéž, т. 11, 89.

²⁹ Tamtéž, т. 11, 146.

(союз царства) a spojení prorocké (союз пророчества).³⁰ Každá z těchto částí se musí v rámci všeobecného sjednocení sama spojit. Dílčími kroky v realizaci této jednoty je tedy sjednocení církví, sjednocení států a sjednocení profetických sil. Výsledkem má být „církevní monarchie“ (церковная монархия), kterou podle Solovjova založil sám Ježíš Kristus.³¹ Jednota církevní části projektu sjednocení je založena na apoštolátu sv. Petra, tedy na institutu římského velekněze.³² Stát musí být politickým orgánem církve, musí jí být podřízený a věnovat se světským otázkám. Prorocký duch pak má přivádět obojí a celý svět k jednotě.³³

Je zjevné, že tato jednota, „církevní monarchie“, je projektem, který zásadním způsobem mění povahu církve i státu. Jejich jednota je pak vznikem nové kvality ve srovnání s historickými podobami obojího. Žádná církev ani stát ve stávající podobě tomuto projektu nevyhovují. „Náboženství svatého Ducha, které vyznávám, je širší a zároveň obsažnější než jednotlivá náboženství; není ani jejich sumou ani esencí, stejně jako jednotlivý člověk není ani sumou ani esencí svých jednotlivých orgánů.“³⁴ Rusko je klíčovou zemí pro projekt sjednocení lidstva a církvi, právě podíl na tomto sjednocení je pro Solovjova onou „ruskou ideou“. Ve stávající podobě však Rusko v žádném případě Solovjovovi nestačí. Kromě legitimního požadavku církevních svobod a svobody náboženského života Solovjov vyžaduje fundamentální revizi celých ruských církevních dějin a jejich dobrovolného podřízení nejen římskému stolci, ale především svému vlastnímu projektu. Projekt, který Solovjov předkládá, je tak zvláštní verzí utopismu a jako takový může být zařazen mezi jiné, více či méně smělé koncepce ruského myšlení, jež spojuje pocit nedostatečnosti empirického Ruska.

Závěrem

Ve výčtu projektů ruských myslitelů 19. století, kteří pociťují potřebu spojit Rusko s širším kontextem, by bylo možné pokračovat dále. Velice výraznými projektivistickými vizemi se do dějin ruského myšlení zapsal například N. F. Fjodorov se svou utopií „společné věci“ (философия общего дела),³⁵ velký ohlas měla také

³⁰ Tamtéž.

³¹ Tamtéž, 218.

³² Tamtéž, 252 n.

³³ Tamtéž, 340.

³⁴ *Письма Владимира Сергеевича Соловьёва*, т. 3, Санкт-Петербург 1911, 43–44.

³⁵ Podrobněji viz Štindl, K., Fjodorov, *Revolver Revue*. 1995, č. 30, 217–238.

mesianisticky zabarvená *Řeč o Puškinovi* F. M. Dostojevského.³⁶ Podobných příkladů, známých i méně známých je v ruském myšlení celá řada.³⁷ Není však úkolem časopisecké studie předkládat kompletní dějiny ruského projektivismu. Vybrané tři projekty a jejich rozbor jsou pro naše účely dostatečně ilustrativní.

Shrňme si hlavní výsledky této studie. Klasické slavjanofilství se zaměřovalo na Rusko a konzervativní hodnoty, zatímco myslitelé s výrazným projektivistickým a utopickým zaměřením se objevovali především v rámci neliberálně orientovaného západnictví. Projektivisticko-utopický potenciál se v slavjanofilské tradici ruského myšlení rozvinul až v poreformním období, a to především zásluhou Nikolaje Danilevského. Zatímco jeho představu kulturně-historických typů lze považovat za legitimní interpretaci světových dějin, jeho vize panslavismu je utopickým projektem zdaleka překračujícím nejen rámec Ruska, ale (paradoxně) i slovanského prostoru. Také Konstantin Leontjev, který byl odpůrcem utopických vizí a módních ideologií, spatřoval budoucnost Ruska v širších než státních hranicích. Uvažoval o možné integraci s prostorem Blízkého východu obývaného východními křesťany. Tato integrace měla patrně přinést užitek jak křesťanům na Východě (mocenská ochrana Ruské říše), tak samotnému Rusku (odpoutání od liberálně-egalitární Evropy směrem k hodnotově tradicionalističtějšímu Východu). Konečně Vladimir Solovjov představil a více než jedno desetiletí prosazoval realizaci své teokratické vize. Ta byla de facto jednou z nejradikálnějších utopií 19. století počítající se zánikem klasických států i církví. Arénou této vize již není jen slovanský prostor nebo Orient, nýbrž celý svět, či dokonce kosmos. Ačkoli se tyto tři představené projekty vzájemně odlišují, spojují je některé společné rysy a v dějinách ruské filosofie také vzájemná kontinuita mající své kořeny ve slavjanofilství. Nicméně jedním z nejsilnějších a nejvýraznějších pojetí je skutečnost, že těmto vizím empirické Rusko nestačí.

³⁶ Nykl, H., *Dostojevskij jako pravoslavný myslitel – případ Leontjevovy kritiky*, in: *Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska: tradice a alternativy*. Ed. M. Příhoda, Červený Kostelec 2005, 109–137.

³⁷ Některé příklady viz Glanc, T., *Ruské vize*, *Revolver Revue*. 1995, č. 30, 174–216.

ABSTRACT

**When Russia Is Not Enough:
Over National and Overstate Projects of Russian Philosophers
in the Second Half of the 19th Century (Danilevsky, Leontiev, Soloviev)**

Hanuš Nykl

Projectivist and utopist ideas constitute a large part of Russian 19th century mind. Common part for many of them is that Russia, the largest country in the world, “is not enough”, i.e. there is a necessity of Russian future integration with other nations or/and states. The roots of this conviction, from the author’s point of view, lie in the 1840s, in the left wing of Russian Westernism. For Russian socialists and utopists, Russia was insufficient and had to be profoundly transformed in many ways. First thinker concerned in paper is Nikolai Danilevsky and his essay *Russia and Europe*, presenting unification of the Slavs project. Nevertheless, the unification was necessary above all for the formation of new civilization, “culture-historical type”. For it, Russia was not enough; only the complex of all Slavic nations could guarantee necessary complexity of new civilization. Konstantin Leontiev, on contrary, was not a projectivist at all. But in reaction to Danilevsky’s panslavistic project he put forth its own solving of Eastern Question, consisting in creation of the so called Eastern Union. It had to be a union of Russia, Greece and other Orthodox nations of the area. The last but not least project of this type is Vladimir Soloviev’s theocracy. According Soloviev’s project, Russia and Russian Orthodox Church should be radically transformed for the sake of unification of the churches and states in one whole. Utopian patterns of this project were stated already by the classic historiographers of Russian philosophy. In this way, Soloviev’s theocracy is one of the most radical projects of Russian philosophy of the 19th century.

Key words: Russian Philosophy, N. Danilevsky, K. Leontiev, V. Soloviev, Utopism, Projectivism.

PhDr. Hanuš Nykl, PhD. (hanus.nykl@seznam.cz) is an assistant professor at the Department of East European Studies, Faculty of Arts, Charles University of Prague, and a research worker in the Institute of Slavonic Studies of the Czech Academy of Sciences. His research interests focus on the Russian culture, specifically on the Russian philosophy and religious life. He is also author of two monographies – *Náboženství v ruské kultuře* (2013) and *Slavjanofilství a slavjanofilské paradigma. Příspěvek ke studiu ruské filosofie 19. století* (2015).

Jan Vorel

JULIUS ZEYER – „STAVITEL CHRÁMU“
A „JAN KŘTITEL ZÁPADOSLOVANSKÉHO
LITERÁRNÍHO SYMBOLISMU“
(KE KONSTITUOVÁNÍ
ESTETICKO-FILOZOFICKÉHO KÁNONU)¹

„Křesťanská renaissance, jaké jste to napsal slovo! Je krásné jako slunce. Ale uskutečnění není možné, má-li být jen literárně míněno. Literární naše snahy mohou být jen prostředkem, jeden z prostředků k tomu znovuzrození. Není třeba ducha nového, jen průchod k tomu duchu starému, staršímu než svět! [...] Schází mi pořáde ještě základní tón, zbarvení svého vypracování, harmonisace, naladění celku. [...] Vždyť tušení o tom, co chci a jak bych chtěl, aby to znělo a zpívalo, mám v hloubi duše. Je tu jen zápas s formou, s hmotou, jako při každém výkonu uměleckém.“²

Julius Zeyer

V samotném úvodu je nutné poznamenat, že Julius Zeyer (1841–1901) je autorem, o něhož česká literární věda druhé poloviny 20. století nejevila hluboký zájem. To dobře dokládá i fakt, že v této době u nás nevznikla, pomineme-li dílčí studie, předmluvy či doslovy k Zeyerovým dílům, jediná rozsáhlejší monografie, která by se věnovala tak jedinečnému autorovi, jemuž se podařilo navázat tvůrčí a myšlenkový dialog s dominantními evolučními proudy v evropské literatuře. Veškeré zeyerovské monografické práce a rozsáhlejší kritické studie pak dobou svého vzniku

¹ Studie vyšla s finanční podporou Studentské grantové soutěže specifického vysokoškolského výzkumu, grant č. SGS22/FF/2016–2017 *Ruská a polská literární esejistika přelomu 19. a 20. století v komparativním pojetí*.

² Dostál-Lutinov, K. et. al., *Přátelství básníků. Vzájemná korespondence Karla Dostála-Lutinova s Juliem Zeyerem a Otokarem Březinou*, Brno 1997, 69–71.

spadají do období první poloviny 20. století,³ přičemž jedinou výjimku zde tvoří monografie britského bohemisty R. B. Pynsenta *Julius Zeyer: The Path to Decadence* vydaná v roce 1973 za hranicemi tehdejšího Československa,⁴ jejíž přínos spočívá zejména ve snaze začlenit Zeyerovu tvorbu do širšího evropského literárněhistorického a myšlenkového kontextu. Na počátku devadesátých let 20. století se ovšem situace mění a o Zeyerovu tvorbu začíná být projevován značný zájem. Tuto situaci velmi výstižně pojmenoval například profesor Tomáš Vlček ve své studii *Výtvarné umění v životě a díle básníka vizí a snů*, která je součástí zeyerovského sborníku *Texty, sny, obrazy*: „...naše literární věda a uměnověda v posledních desetiletích ztrácely schopnosti chápat umělecké zjevy a typy, v jejichž dílech umělecký výraz sahá podstatně za hranice krátkodobě přijatelných ideových motivů a dočasně příznačných stylistických dominancí. Příliš specializovaná stejně jako zhrublá teorie není schopna hlouběji pronikat do jemné tkáně propojení duchovních a smyslových stránek umění. Zůstává hluchá k dílům laděným ve vyšších rovinách těchto spojení, vyhýbá se jejich interpretaci nebo interpretuje-li, poškozují svou bezmocností další přijetí díla. V tvůrčím profilu Zeyerově je mnoho protikladností, vysoká místa tvůrčího vzepjetí génia se střídají s touhou i vůlí hraničící s prostotou naivismu, kultivovanost snažící se zakotvit emoce, stupňuje i sráží vzněty uchopené bezprostředně z tajemna hmoty, vesmíru, osudu. Jen slabá a morálně i odborně nejistá uměnověda se může vyhybat takovému dílu, jakým je dílo Zeyerovo.“⁵

I když je Zeyer v dějinách české literatury tradičně řazen do lumírovské literární skupiny, svými tvůrčími koncepcemi navazuje dialog s dobovou evropskou literární tradicí a také s generací, která stojí u zrodu české moderní literatury. Následující zamýšlení bude pokusem toto tvrzení potvrdit a určit základní estetické a myšlenkové konstanty Zeyerova díla, vydávajícího svědectví o zrodu jedné výjimečné tvůrčí osobnosti v dobovém literárním kontextu.

Celé Zeyerovo dílo je prostoupeno jedinou intenzivní myšlenkou, věčnou a neutuchající touhou po poznání absolutna (Boha, prapříčiny všeho bytí, živé, tvořivé podstaty světa...), která se jeví jako jedna z nejnvýraznějších konstant celé jeho tvorby. Přitom ona „Prapodstata“ („veliké To, co všemu rozumí“, dokonalost, platónské ideje dobra a krásy) je pro Zeyera věčnou, nekonečnou substancí existující sama

³ Viz např. Augusta, V. M., *Mystika Julia Zeyera*, Praha 1918; Krejčí, F. V., *Julius Zeyer – Kritická studie*, Praha 1901; Voborník, J., *Julius Zeyer. Spisy J. Zeyera*, Praha 1908; Marten, M., *Akkord: Mácha – Zeyer – Březina: Essai*, Praha 1916; Kvapil, J. Š., *Gotický Zeyer*, Praha 1942; Jurčinová, E., *Julius Zeyer – Život českého básníka*, Praha 1941 aj.

⁴ Pynsent, R. B., *The Path to Decadence*, Paris 1973.

⁵ Vlček, T., *Výtvarné umění v životě a díle básníka vizí a snů*, in: *Texty, sny, obrazy: sborník zeyerovských přednášek*. Písek 1997, 150.

ze sebe, z níž vše vychází, a v níž vše zaniká. Jí se podle Zeyera člověk přibližuje právě prostřednictvím umění: „Jsemť stvořen jako ty bez vůle své a úpím pod břemenem bytí jako ty. V pravěké noci trůní velké, všeobsáhlé To, bez vůle, bez bytosti; vše z něho temení, vše se vně časem vrátí, ty, já, bozi, lidé, světy. Železně leží zákon na mně jako na tobě, jsem stvořen, abych tvořil, a tvořím s trpkostí, vždyť vím, že moje světy jsou velkými jen omyly.“⁶ Pojetí této věčné pravdy je však zřetelněji naznačeno i v Zeyerově úvodu ke spisu V. V. Zeleného *O Bedřichu Smetanovi* (1894): „...Všechny ideály velkého umění snad ničím nejsou než předtuchou toho intenzivnějšího bytí po smrti, kde stav našeho nejvlastnějšího já bude schopnější vyšších a obsáhlejších pojmání všeho, co jest a ne se pouze zdá, ideál pak bude skutkem a symboly budou podstatou...“⁷

S poznáním tvořivé podstaty světa souvisí i přítomnost motivů putování a poutnictví chápaných jako pohyb po horizontále a vertikále, které představují jeden z dalších nejtýpických projevů Zeyerovy tvorby. Stálým rysem Julia Zeyera je také vnitřní neklid projevující se touhou po nalezení pevné hodnoty. Svůj existenční úděl Julius Zeyer vyjádřil následovně: „V nepokoji věčném ženu se za něčím, co sám definovat nedovedu, je to: a restless, longing... cíle ani nedojdu, nedojde ho snad nikdo.“⁸ To se samozřejmě silně zrcadlí i v jeho tvorbě v podobě určitého iniciačního schématu; cesta do ciziny, neznáma a nedozírna, do „labyrintu světa“ a „ryňku marnosti“ je pro hrdiny jeho děl často prostorem bloudění ve všech významových rovinách toho slova. Zeyerovi „poutníci“ opouštějí „idylické místo“ (idylický chronotop: prapočátek, dětství, domov...), „věčná pravda“ či vytoužený ideál jsou skryty hluboko v zapomnění, v rozporuplném a mnohoznačném světě či v nejisté budoucnosti, anebo se nacházejí zcela mimo tento svět. V Zeyerových „poutích“ lze tedy dobře rozpoznat hlubinnou symboliku překročení skutečnosti a poznání nadmyslové pravdy.

Z touhy po ideálu, z jeho hledání, ovšem pramení i osudový rozpor JÁ – okolí, ideál – skutečnost. Julius Zeyer, usilující o poznání věčného za pomíjejícím, o poznání nadmyslové pravdy, prožívá velmi bolestný konflikt se světem, je rozčarován všednodenní realitou i odmítavým postojem dobové kritiky ke svému dílu, je zklamán malostí, společenskou a kulturní úrovní v Čechách („Jak se bránit proti nadutosti a nízké podlézavosti...“ – *Jan Maria Plojhar*). Vědomí vlastní odlišnosti na poli společenském a literárním vedlo často Zeyera k pocitům cizince a vykořeněnosti. V roce 1888, kdy vzniká román *Jan Maria Plojhar*, píše Marii Kalašové: „V Praze

⁶ Zeyer, J., Báje Šošany, in: *Spisy Julia Zeyera XXI*, Praha 1901–1906, 184.

⁷ Zeyer, J., *Spisy Julia Zeyera XXXIV*, Praha 1901–1906, 127.

⁸ Sládek, J. V. – Zeyer, J., *Sládek – Zeyer – vzájemná korespondence*, Praha 1957, 73.

mi někdo řekl: ‚Vy jste nám nějak cizí, jako byste mezi nás nepatřil.‘ Nevím, co tím říci chtěl, bolelo mě to tak, že jsem se neptal po vysvětlení. Bylo mi jako dítěti, které matka odstrčí, a od té doby znám určitě onen pocit, který byl dříve pouze mlhavým a který jsem vám právě naznačil.⁹ A ačkoliv byl Zeyer kritikou často považován za „cizí“ zjev v české literatuře, sám takové tvrzení vyvrací svým vztahem vysoce vzdělaného a kultivovaného „Evropana“ k ní: „Naše kritika se na nás ubohé literáty zle hněvá, že nejsme, geniové – což to čí vina? Tu se musí čekat, čekat a čekat. Genius bez připravené půdy se nezjeví a pouhá literatura ho nezplodí – to je věc celého národa, k tomu třeba uzrání ducha národního. Genius mluví za celé generace – ale dříve musí těch generací být, co by genius za ně promluvil.“¹⁰

Řešením těchto konfliktů byl pro „pasivního snivce“ Zeyera útěk od všednodenní reality do snů, mýtů a legend, který ve své nejhlubší podstatě transformuje do poetizace a estetizace tvůrčovo nitro neuspokojující skutečnosti, a do jeho osobní touhy po samotě a odloučení, což je patrné třeba i z jeho dopisu Zdence Braunerové z roku 1890: „Nešťasten vyjel jsem z Čech a nešťastnější se tam vrátil. Nač jsem to svoje prokletí vlekl až k Vám. Byla to pravá inspirace, když jsem si řekl, že mezi živoucí už nepatřím, a když jsem chtěl se utéci mezi stíny do kláštera. Co mám Vám říci? Co byla příčina, že jsem tam nešel? Jedna z nich byla illuse umění, to mě stále poutalo k životu.“¹¹ V květnu 1889 píše Zeyer svému příteli Františku Heritesovi věty, které by se mohly stát krédem nastupující dekadentní a symbolistické literární generace: „...cítil jsem vždy jako poeta a co takový se na svět díval, to moje útěcha... V nás celý svět a mimo nás je klam.“¹² Podobně je tomu například i v charakteristice hlavní postavy Zeyerova díla *Báje Šošany* (1880) – Valeria: „Básně jeho byly sny a sny jeho byly básněmi. Nikdy nepřišla mu myšlenka znesvětit vidiny své černidlem tiskařů, prosívat je sítem grammatik, skomolit je dle předpisů tak zvané esthetiky a podat je pak zmrzačené, vyrudlé do rukou lhostejného skeptického obecnstva, by nad nimi nosem krčilo, a cynických kritikastrů, by s nimi své kejkle prováděli.“¹³

Celé Zeyerovo dílo má přes všechnu svou látkově-tematickou pestrost poměrně celistvý charakter. Z hlediska žánrového je projevem této celistvosti zřetelná

⁹ Zeyer, J., *Ve stínu Orfea, Julius Zeyer a rodina Kalašových ve vzájemných dopisech*, Praha 1949, 91.

¹⁰ Dostál-Lutinov, K. et. al., *Přátelství básníků. Vzájemná korespondence Karla Dostála-Lutinova s Juliem Zeyerem a Otokarem Březinou*, Brno 1997, 52.

¹¹ Tamtéž, 39.

¹² Zeyer, J. – Herites, F. – Heritesová, B. (eds), *Přátelé Zeyer-Herites: vzájemná korespondence*, Praha 1941, 64.

¹³ Zeyer, J., *Báje Šošany*, in: *Spisy Julia Zeyera XXI*, Praha 1901–1906, 3.

převaha epiky. Lyrické básně tvoří sice nepatrný, ale nezanedbatelný zlomek tvorby Julia Zeyera, což jasně formuluje i Josef Hrabák ve svém doslovu k Zeyerovu *Románu o věrném přátelství Amise a Amila* (1887): „Zeyer má také smysl pro kompozici velikých celků, což scházelo Vrchlickému (který se pokusil o rozsáhlou epickou skladbu jen výjimečně) i Sládkovi. Zeyer byl rozený epik, a proto také uměl vidět svět okolo sebe plasticky a ve velkých proporcích – i po té stránce byl jakýmsi ‚stavitelem chrámů‘. V předmluvě ke *Karolínské epopeji* podtrhuje fakt, že ‚epika je vůbec příbuzná k architektuře.‘“¹⁴

Zatímco v kontextu české literatury sedmdesátých a osmdesátých let 19. století dosahuje lyrika a drobná epika, próza a drama vysoké úrovně, zůstává zde nezaplněná mezera po velké epice. K překonání tohoto nedostatku se upíná úsilí ruchovců a lumírovců, kteří zaujali v české literatuře sedmdesátých a osmdesátých let 19. století vůdčí postavení. A také proto vzniká v tomto období neobvykle velký počet epických skladeb různého obsahu, formy a zaměření. Přirozeným projevem této tendence je pak i převaha epiky v Zeyerově díle. Ve srovnání s epickou tvorbou ostatních autorů tohoto období má ovšem Zeyerova epika své specifické rysy, jejichž projevem je vznik literárního útvaru, který sám Zeyer nazývá „obnoveným obrazem“ a který lze obecně charakterizovat jako volné zpracování mytické, legendární, historické ale i literární látky různých národů a kultur.

Určitá časová, místní, geografická a etnografická neohraničenost ve výběru látek, která je jedním z typických rysů tvorby všech lumírovců, má však v Zeyerově případě svá specifika a je plně podřízena jeho tvůrčímu záměru. Z hlediska etnografického a geografického je pro něho výrazným látkovým zdrojem kulturní tradice románských národů, anglosaská a skandinávská literatura. Slovanská složka je zastoupena nejčastěji látkami čerpanými z českých i ruských dějin a mýtů. Zvláštním látkově tematickým okruhem je Zeyerův zájem o Orient a východní náboženství. Zeyerova specifická ve výběru látek se však nejvíce projevuje z hlediska kulturně-historického. Naprostou převahu tvoří v jeho díle látky převzaté z období pohanství a gotiky, jejichž základním rysem je vroucí náboženské citění a převaha duchovna nad materiální podstatou života. Zejména gotika se pak pro Zeyera stala epochou „prozářenou světlem rytířství a křesťanství“, v níž bylo veškeré tíhnutí k ideálu formálně vyjádřeno syntetickým obrazem stavitelství chrámu, jenž se nejen pro Zeyera, ale později třeba i pro Otokara Březinu stal projevem „vyšší lidskosti“ a symbolem duchovního pohledu na svět jako opětovného propojení materiálního a duchovního rozměru bytí: „Ve starověku bylo umění proto tak velké, že lidé ještě

¹⁴ Hrabák, J., Umělec slova Zeyer, J., in: *Román o věrném přátelství Amise a Amila*, Praha 1983, 272.

bezprostředně silně po lidsku cítiti dovedli, a v křesťanském středověku bylo tak produševnělé, protože pluli lidé po bezedném moři mystiky s tak silnou vírou.“¹⁵

Zeyerova tvůrčí koncepce má i svůj hlubinný význam, který z jeho díla do jisté míry skutečně činí prolog k českému literárnímu symbolismu. Termín „obnovený obraz“ je možné chápat jako něco, co vyjadřuje zvláštní autorův tvůrčí záměr, vypovídá o jeho poetice, o způsobu, jak konkrétní téma vnímá a jak ho nakonec ve svém díle umělecky ztvárňuje. Jde mu především o evokaci a aktualizaci příběhu známého ze světové literatury, z obecné látkové tradice, z lidových mýtů nebo třeba z orientální slovesnosti. Zeyer však nevypráví s čistě epickým odstupem, vše je doprovázeno osobními reflexemi a osobní účastí na příběhu. Tak dochází nejen k pronikání lyrické složky do ryze epického základu, který s sebou nese převzatá látka, ale také k pokusu o vytvoření celistvého obrazu světa ve vědomí člověka.

Už Jan Voborník si ve své monografii *Julius Zeyer*¹⁶ povšiml tří vzájemně se propustujících typů obraznosti v Zeyerově tvorbě, které jsou reprezentovány jednak přímou reflexí skutečností, jednak světem filozofické myšlenky a mytických obrazů, a nakonec světem autorových niterných vizí. A právě tyto tři typy obraznosti vytvářejí celistvý obraz světa, což později pro řadu symbolistických básníků odpovídá představě symbolu či procesu symbolizace. A tak se zdá, že úsilí o integritu je jednou z nejdůležitějších složek Zeyerovy tvůrčí koncepce, kdy se v básnickově „bdělém snění“ (neboť právě sen je pro něho symbolem poezie a krásy a jejich vztahu k transcendentnímu) vzájemně prolínají různorodé zdroje, až se nakonec slévají v jeden mohutný archetypální tvůrčí proud.

V úvodu ke *Karolinské epopeji* (1896) Zeyer podrobněji vysvětluje podstatu své tvůrčí koncepce. Ačkoliv sám dobové umění vnímá jako slabé a neschopné reflektovat životní plnost, vidí v něm přece jen jedno pozitivum, které může vést k jeho obrodě a záchraně. Tím je stále vzrůstající zájem o hodnoty, které přinesly kultury dávnověku a snahy tyto hodnoty přenášet do současnosti a vytvářet z nich celistvý, současnému člověku srozumitelný obraz lidské civilizace. Tuto úlohu do jisté míry vlastně plnil lumírovský estetický program, jenž si dal za cíl znovunavázání mezikulturní komunikace. Zeyer ale proniká hlouběji: „... a zbývá nám něco jiného než nastavovat všechna vlákna a navazovat všechny svazky, které nás pojily vždy s kulturou všeevropskou a jež přetaty byly, když nás do hrobu kladli?“¹⁷ Zde podtrhuje fakt, že existuje něco, co je „nad hesly a módou“ a co je vyšší než klamné pozorování povrchu věcí, a to „vnitřní pravda“ ukrytá na dně každé civilizace, náboženství

¹⁵ Zeyer, J., *Spisy Julia Zeyera XXXIV*, Praha 1901–1906, 121.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Tamtéž, 22.

a každého uměleckého díla. Podstatou umění je pro něho schopnost tíhnout k univerzalitě a „oživení dávné krásy“, která může navodit stav integrace materiálního a duchovního světa v duši moderního člověka: „...člověk, třeba by se zdál sobě neb jinému jinak než vpravdě je, zůstane přece jen tím, čím je, a ne tím, čím se zdál, a mimoděk, nevědomě se prozradí a ukáže ve svém jednání, ve svém smýšlení, ve svém díle v pravé podobě.“¹⁸

Stejně jako Jan Voborník si Zeyerovy tvůrčí koncepce ve své kritické studii *Julius Zeyer* z roku 1901 všiml i F. X. Šalda. Podle něho je Zeyer autorem, pro něhož je charakteristická šíře popisné a rekonstruuující obraznosti. Není to ovšem obraznost ve smyslu „korektní a studené rekonstrukce“, ale obraznost, která svědčí o zrození mohutného básnického ducha v české literatuře, který probouzí k plnému životu obrazy minulosti, k níž utíká na základě své nejvnitřnější potřeby pramenící z úzkosti a opovržení svojí dobou: „Tento člověk byl v první řadě raněná duše básnická a v druhé řadě teprve vzácný sběratel a znatel umělecký, stylový, kulturně historický. Jen proto podařil se mu mnohdy zázrak magického oživení minulosti, tlící pod rupy tisíciletí.“¹⁹

Dále se Šalda pokouší dát Zeyerovu tvůrčí koncepci do souvislosti s vývojem umění 19. století a dochází k závěru, že sám Zeyer prošel uměleckým vývojem od romantismu, který při studiu minulosti usiloval v první řadě o přenesení barevnosti koloritu a pitoreskního detailu, k umělecké tradici parnasismu, který v aktualizaci dávné minulosti podtrhuje historickou a kulturní psychologii. Podle Šaldy Julius Zeyer prodělal proces prohloubení, zvnitřnění od povrchního zobrazování exotického a historického smyslu k jeho samotnému nitru, ryzosti a plnosti: „Od dekorace a stafáže přešel k psychologické intimnosti, k duchu a srdci. V těchto svých pracích chytá Zeyer obyčejně základní psychický akord, *key-note*, mohutný a krajní, prostý a silný, a staví na něm a harmonisuje jím celou práci, která stává se tak neobyčejně jednotnou a výraznou v náladě a barvě.“²⁰

Pro Šaldu je Zeyer především epikem par excellence tíhnoucím k harmonickému a jednotnému světu starých kultur, pohlížejícím na životní procesy prizmatem náboženské zkušenosti a autorem, který je předurčen k umělecké reflexi, tvůrčí rekonstrukci dávných mýtů a epických vyprávění. Zeyerova tvorba je podle Šaldy zaměřená na jednotné a celostní vidění života, na to nejpodstatnější v lidské duši: „Zeyer je neobyčejně ryzí a celý epik. Bez skeptického rozumářství, naivně oddaný všemu velikému, silnému a mystickému, vmyslil a vesnil se s velkou láskou v zapadlé

¹⁸ Zeyer, J., Karolinská epejeja I., in: *Spisy XIV*, Praha 1905, 20.

¹⁹ Šalda, F. X., Julius Zeyer, in: *Kritické projevy – S. Soubor díla F. X. Šaldy*, sv. 14, Praha 1951, 25.

²⁰ Tamtéž, 26.

světy hrdinské, v kultury primitivní a jednotné. [...] Nazírá v život s náboženskou úctou k veliké organické jednotě přírody, člověka a osudu; vidí všecko v toku, bez pevných forem ještě, s tajemstvím významu...“²¹

Zeyerův „obnovený obraz“ jako hledání duše a života v látce je tak ve své podstatě literárním postupem souvisejícím s estetickými koncepcemi symbolismu. Jeho zpracování mytické či historické látky je determinováno snahou danou látku aktualizovat v jakémkoliv čase, zvýraznit její duchovní přesahy a posunout ji do nadčasové, noetické roviny.

Dalším výrazným rysem Zeyerovy tvorby, který jej výrazně přibližuje literární moderně, je poetická, skoro snová atmosféra jeho děl, estetizace reality, sugestivní náladovost, které je dosaženo harmonizací epických a lyrických složek nebo například souzněním emocionálního světa hrdinů s měnícím se obrazem krajiny či prostředí (Ondřej Černyšev – ruská krajina, Plojhar – Campagna, Rojko – dům U tonoucí hvězdy...). Stejně jako později třeba u O. Březiny či ruského mlad-symbolisty A. Bělého má v Zeyerově díle barevná a tvarová obraznost hluboký symbolický význam a podílí se na celkovém smyslu artefaktu. T. Vlček v již uvedené studii *Výtvarné umění v životě a díle básníka vizí a snů* v tomto ohledu poukazuje na to, že v popředí Zeyerova díla stojí (stejně jako například v tvorbě J. Mařáka, J. Schikanedera nebo K. Hlaváčka) jeho vytříbený cit pro vnímání „energií světla a barev“, tj. jejich duchovních významů: „Azur prochází vizemi kosmických představ zrcadlících éternou povahu smyslovosti. Zcela mimořádný význam má bílá jako dominantní duchovní symbol. [...] Božské energie nerozpoznával jenom psychickým stavem chvilkového smyslového rozpoložení vnímání světa, ale především v trvajících a opakujících se stavech tvůrčího myšlení, v nichž hledal návaznosti světa přírody a umění. Podobně jako Ruskin viděl v křivkách prvky, které spojují ‚Božskou existenci‘ s přírodou, Zeyer nacházel porozumění pro tvarové, barevné a světelné hodnoty viditelného světa, s duchovními významy.“²²

Tendenci k celistvosti výpovědi lze v Zeyerově tvorbě pozorovat i v rovině formální. Vyjadřuje-li se autor veršem, dává téměř vždy přednost nerýmovanému blankversu (pětistopému jambu). Tak například ve srovnání s tvorbou Jaroslava Vrchlického se Zeyer vyhýbá tvarové rozmanitosti veršových forem, tíhne spíše k odvratu od metrického verše, a jeho próza se naopak pomalu přibližuje verši, je rytmizována a obohacena eufonickými prvky.

²¹ Tamtéž, 30–31.

²² Vlček, T., *Výtvarné umění v životě a díle básníka vizí a snů*, in: *Texty, sny, obrazy: sborník zeyerovských přednášek*, Písek 1997, 172.

Celé Zeyerovo dílo je prostoupeno touhou po poznání věčné pravdy, touhou nalézt trvalé hodnoty v materiálním světě postrádajícím svoji integritu. Za nositele těchto nadčasových hodnot považoval Zeyer mýtus, a tak se jeho tvůrčí zájem obrací ke starým pohanským bájím, pohádkám, křesťanským legendám a historickým pověstem. Tímto způsobem pak proniká k základním pravdám, které stály na samém počátku geneze lidské kultury. Dokladem tohoto postoje jsou například slova „pohádky“ v prologu jeho dramatu *Radúz a Mahulena* (1896): „Jsem pohádka. Kdo se mnou půjde, povedu jej do modrých krajů báje. Zde z těchto olbřímých štítů po starých cestách, mechem porostlých a listím dávných jeseň zavátých, sestoupím dolů, tam v slunné nivě slovenského lidu. Znáš tůň jeho duše a pradávne jeho sny v mém nitru žijou. Vždyť stála jsem u jeho kolébky! Závojem černým obestírám děje věků zapadlých do mlžin paměti. Pod třpytem jeho řas však ty dávné lidské touhy křídla svoje rozpínají a lidská něha plá zpod jeho záhybů a lidské slzy tekou lesklou jeho tkaninou a vroucí, věčně lidská srdce bijou, tu vášnivě, tu snivě pod krytem jeho volně vlajícím... [...] Jsem pohádka a rodná sestra těch, jež Ganga kojila, i těch, co na iránské vysočině snily, kde nejjasnější hvězdy hoří, i těch, co ve skandinávských divočinách půlnoční rudé slunce znaly, i těch, co v řeckých hájích vedle dávných moří v bílých chrámech z mramoru jak vlaštovice hnízdily i posléz těch, co v mračných doubravách, kdy druidi bledou lunu ctili, kol šedých menhírů své reje křepčily... Jsem pohádka dým mystický se nese přede mnou, a za mnou duje vítr pravěký... Kdo za mnou chodí, vidí dávné sudic předito...“²³

V hledání nadčasových, mytologizujících kořenů v umění pak Zeyer samozřejmě navazuje na Richarda Wagnera a Friedricha Nietzscheho, s jejichž estetikou a filozofií byl podle všeho velmi dobře obeznámen. Do Zeyerovy tvorby se docela výrazně a také specificky promítly Wagnerovy teorie syntetického umění a Nietzscheho představy o apollinském a dionýském živlu v umění a, jak podotýká Miloš Marten ve své studii *Akkord: Mácha – Zeyer – Březina: Essaie*, je dílo Julia Zeyera (na jedné straně výrazného senzualisty a na straně druhé mystika ponořeného do hloubek tajemství života) rostlé z dvou mytických tradic, které zásadně formují jeho „básnickou fyziognomii“: „Spojuje latinský idealismus něhy a síly, vášnivě, jasné a prosté rytířství ducha, které tak nádherně se rozvinulo s kulturou první renesance, s živly severní, slovanské tesknoty, s pochmurným mysticismem, který se obrací do nitra a lidskou duši sídlem démonovým, exaltuje soucit a obět, miluje temné a záhadné hloubky bytí.“²⁴

²³ Zeyer, J., *Radúz a Mahulena*, Praha 1961, 27–28.

²⁴ Marten, M., *Akkord: Mácha – Zeyer – Březina: Essaie*, Praha 1916, 30.

Mýtus umožňuje Zeyerovi, aby objevil jedinečnost a nadčasovou krásu pravdy. Jeho pojetí mýtu dobře vysvětluje jeho postoj k české kulturně-historické tradici. Za kosmopolitismem, ale i za vlasteneckým citěním Julia Zeyera, se skrývá kulturní povědomí Evropana, snaha chápat českou kulturu, historii a dávné mýty na základě poznání společných kořenů, z nichž vyšla celá evropská kultura. Tu nakonec nazírá jako součást vyšší entity, indoevropské kulturní tradice, jež je svojí ryze spirituální podstatou s to obnovit duchovně vyprahlou a materialisticky založenou evropskou kulturu: „V každém člověku, odpověděl, jsou zárodky jiných ještě smyslů než těch pěti nejvyvinutějších, známých a za jediné v nás pokládaných. Příliš málo si však těch zárodků všímáme, obzvláště teď v tom materialistickém barbarském proudu doby, kterým plujeme, kterým, pravda, pluje vždy většina lidí, abych nebyl nespravedlivý k naší době a abyste nemyslel, že jsem z těch, kteří pořáde jen po minulosti touží. Přeji si pouze, aby v nás árijský duch, význačně spiritualistický, nabyt opět vrch. Jsou příznaky, že se tak pomalu stává. Poklady moudrosti indické, tak čisté árijské ve svém ideálním altruismu, v nesmírné vznešenosti abstraktního pojímání, obnoví snad od začátku naší kulturu.“²⁵

Mýtus je v Zeyerově tvorbě přítomen i tam, kde má jeho dílo autobiografický charakter a čerpá ze současnosti či z ne příliš dávné historie, jako například román *Jan Maria Plojhar*. S touto „mytologizací skutečnosti“ pak samozřejmě souvisí i archetypálnost jeho literárních hrdinů, jejichž psychologii mimo jiné pak autor vyhrocuje až do krajnosti. Každá z nich pak představuje buď absolutní dobro, lásku nebo absolutní zlo, nenávisť, což zcela určitě souvisí s mýtickým viděním světa jako boje sil dobra a zla. Tak například v románu *Jan Maria Plojhar* je paní Dragopulos symbolem osudové, zlé síly. Caterina se v představách Plojhara v průběhu děje mění v Beatricii, Dantovu průvodkyni do záhrobní říše blažených. Tyto příznačné motivy pak celý příběh ze současnosti orientují k rovině mýtu, k tristanovské báji o lásce a splnutí ve smrti. Rovněž osudy Ondřeje Černyševa ze stejnojmenného románu se nápadně podobají osudům Ježíše (motiv umučení, rozmluvy s Bohem v zahradě, motiv Matky Sedmiboletné, přítomnost gnostických mýtů o vykupiteli aj.).

Helena Lorenzová ve své stati *Solární mýtus v díle Julia Zeyera* velmi výstižně vymezuje Zeyerův postoj k mýtu a všímá si faktu, že tvorba Julia Zeyera tím skutečně stojí na prahu evropské moderny: „A zde jsme i u základního rozdílu mezi Wagnerem a Zeyerem. Wagnerovi posloužila teorie slunečních mýtů k dalšímu posílení nacionalismu a vlastně tak dovršuje ideologické tendence první poloviny 19. století. Zeyerovi táž inspirace otevírá cestu od šovinismu ke kosmopolitismu, od evropocentrismu k zájmu o mimoevropské kultury, čímž se přibližuje století

²⁵ Zeyer, J., *Dům U tonoucí hvězdy*, in: *Spisy Julia Zeyera XXIV*, Praha 1901–1906, 144–145.

dvacátému, kdy se tzv. neomytologismus snaží buď o transkulturní syntézy (například Eliot, Pound, D. H. Lawrence), či o ironickou konfrontaci aktuálního, deheroizovaného života člověka 20. století s mýtem (jak je tomu například v díle F. Kafky či J. Joyce).²⁶

Byl-li Julius Zeyer někdy označován za autora, který svou tvorbou vytvořil prolog k českému symbolismu, je nutné ptát se, jakým způsobem se v jeho tvorbě tyto zárodky symbolismu zrcadlí. Jako tvůrčí osobnost je Julius Zeyer především druhem umělce, kterého naprosto neuspokojuje materialistický model vesmíru a který bude vždy projevat snahu překračovat hranice smyslovosti, neboť je přesvědčen, že „umění k nám mluví jistým vnitřním zjevením“. Proto je pro něho primárním cílem každého umělce poznání, že všechny věci v sobě skrývají znamení, která nás mohou prostřednictvím bezprostředního nazírání věci přivést k duchovnímu smyslu bytí jako vyšší významovosti dlící ve světě idejí a praobrazů. Na tuto skutečnost poukazuje třeba mág Lamberti v románu *Ondřej Černyšev* (1875): „... vždyť vskutku nejsme ničím jiným, než buď stopou aneb obrazem jednojediné bytosti. [...] Vše, co se bytí zdá, není snad více než myšlenkou onoho jediného mozku – obrazně řečeno – v němž všechny světy jako komáři v letním slunci krouží. Vědomí, že jsme-li, jsme tolik jím, povznáší nás z bouřlivého moře vášní a klamů k výši, odkud zřítí lze nehybný blankyt širého nebe, ten symbol všeobsahující, bezkonečné bytosti, z kterých všechno vzešlo a ku kterých co možná se opět přiblížiti jest tužbou moudrých.“²⁷

Tato znamení pak lze považovat za cestu k symbolizaci, tj. k vytváření obrazů, jejichž význam nelze uchopit intelektem, a přesto zrodí v našem vědomí jasnou a co do významu celistvou představu o světě. V novele *Dům U tonoucí hvězdy* (1896) lze nalézt ne jeden doklad takového uvažování o umění: „Myslíte pod realismem pravdu v umění, jakoby teprve naši moderní realisté ji tam uvedli. Hledte jen dobře na tu sochu sv. Františka; tu ukazuje se nám rozdíl mezi těmi dvěma dobami. Moderní škola, aspoň ti z ní, kteří nejvíce heslem házejí, myslí jen na pravdu v provedení předmětu, jakéhokoli. Ti velcí mistři neměli hesel, ale nazírali bezprostředně a jednalo se jim především o to, je-li to, co tvořiti chtěli, také dosti vynikající nad povrch, neb prostě řečeno, stojí-li ten předmět za to, aby byl utvořen. Většina

²⁶ Lorenzová, H., Solární mýtus v díle Julia Zeyera, in: *Texty, sny obrazy: sborník zeyerovských přednášek*, Ed. T. Vlček, Písek 1997, 40–41. Dlužno podotknout, že o „transkulturní syntézy či o ironickou konfrontaci aktuálního, deheroizovaného života člověka 20. století s mýtem“ usílovali ve svých esteticko-filozofických pracích a uměleckých dílech také významní představitelé ruského literárního symbolismu (D. Merežkovskij, A. Bělýj) a v neposlední řadě i český symbolistický básník Otokar Březina.

²⁷ Zeyer, J., *Ondřej Černyšev*, Praha 1949, 150.

těch běžných výtvorů nyní v módě jsoucích za to nestojí. Co autoři jejich *pozorují* tak podrobně, nemůže vlastně nikoho valně zajímat. Hleďte na toho svatého Františka, jaká pravda v provedení, vidíte – ale především, jaký ideal v koncepci! A v tom leží celé umění.“²⁸

Takovým způsobem se Zeyerovi podařilo v jeho „obnovených obrazech“ dosáhnout univerzálního nazírání na kulturu, a tak i transformace smyslu umělecké činnosti směrem k odhalování její duchovní a kosmické dimenze, kam umělec svým tvůrčím vzmachem proniká a naplněn mystickým poznáním se navrácí zpět do světa jevů, aby zde hledal skrytou energii a duchovní význam, jiskry či částičky jediného celku a tím vlastně svou tvorbou proměnil vše jsoucí.

Vedle řečeného spojuje Julia Zeyera s nastupujícím symbolismem i idea syntézy („všejednoty“), která je později symptomatická zejména pro tvorbu Otokara Březiny. To, že se tato myšlenka stala pro Zeyera jednou ze zásadních pro uvažování o životě a umění, samozřejmě pramení i z jeho hlubokého zájmu nejen o mystická učení starověku, hermetismus, východní spiritualitu, ale i o soudobou filozofii, již se přehnala vlna iracionality oživující zájem o bohatou mystickou tradici (Swedenborg, Böhme aj.), *v nichž dominantní roli hraje právě myšlenka propojení tělesného a duchovního modu bytí*. A tak se opět v novele *Dům U tonoucí hvězdy* objevuje úvaha, která se podobá nejednomu uměleckému manifestu rodící se dekadence a symbolismu: „Věda a literatura, umění vůbec, ba i politika a sociální naše hnutí – to vše je v stadiu pouhé analýsy. Boje národnostní, spory sociální, skepse v náboženství, naturalism v umění, empirism ve vědě: toť sama analýsa. Velikost je však jedině v synthesi, která následuje po analýsi. Jsou duchové ve všech jmenovaných oborech, kteří nad svou dobou stojí, ač nedosáhli nikde vrcholku, tam dospěje svět snad za nějaké století – pyšný ten strom někdy vyroste, dnes pouze klíčí.“²⁹

Symbolem spojení pozemského a kosmického rozměru bytí se Zeyerovi stalo nakonec „stavitelství chrámu“ chápané jako tvořivá činnost, jejímž jediným cílem je proměna člověka a světa v duchu sakralizace profánního.³⁰ Je více než pravděpodobné, že do tohoto symbolu vlastně Zeyer ukryl svoji představu o smyslu umělecké tvorby jako o duchovním jednání a jeho vize chrámu je vizí mohutné stavby vyrůstající z lůna přírody a vzpínající se k nebi touhou po spojení („výkřik země k nebi chrám vlastně značí“):

²⁸ Zeyer, J., *Dům U tonoucí hvězdy*, in: *Spisy Julia Zeyera XXIV*, Praha 1901–1906, 153–154.

²⁹ Tamtéž, 154.

³⁰ S podobnými myšlenkami vystoupil později ve své přednášce „*Stavba budoucího chrámu v nás*“ i sochař a blízký Zeyerův přítel František Bílek. Její text byl v roce 1908 otištěn v revui *Meditace*.

... v své těžké šíři značí basis zemi,
sloup, rostoucí z ní vzhůru k architrávu
tak volně světlem, vanoucí větry –
to člověka jest obraz vztyčeného,
sám architráv, kam sloup se vzletně snaží
jest symbol nebe, nad sloupem a basí
je povznesen a nad ním v slávě trůní
pak trojhran tympanu: trojice svaté
taj nevyzpytný tak se zobrazuje,
tak končí chrám a jako velké amen
kříž nad ním ční do hlubin nekonečna...³¹

Ve svém románu *Troje paměti Víta Choráze* (1900) pak Zeyer toto přesvědčení zcela jasně formuluje. Hrdina románu kráčí na své pouti „trojími pamětmi“ jako třemi rozměry lidského bytí: od vázanosti na hmotný princip vrcholící hlubokou deziluzí, k hledání ideálu krásy, a nakonec k vnitřnímu křesťanství, vnášejícímu do jeho nitra věčnou, nadsmyslovou pravdu viděnou za existencí všech jevů jako nalezený „ráj srdce“, kdy se objevená idea krásy sceluje s idejemi pravdy a dobra.

Vít Choráz se tak vymaňuje z pout vůle, chtění, zbavuje se své vypjaté subjektivity a jeho individuální zájmy a cíle ustupují zájmům a cílům nadosobním. Nejasná touha po něčem neznámém, kterou pocítoval v „prvních pamětech“ a před kterou se snažil utéct, dostává podobu touhy po spojení hmoty s duchem. Z Víta Choráze se tak stává bytost schopná tvořit dílo a jeho prostřednictvím přetvářet sebe a svět:

*A v lůně ideálu stvořených
děl ještě budoucích jsem viděl lidstva
chrám zbudovaný na základě lásky
a velkých vzletů, království to boží...³²*

Toto symbolické stavitelství je vlastně jakousi aktualizací prapůvodní plnosti, spojením pěti lidských smyslů se smyslem života a smyslem světa, vzpomínkou na prvotní jednotu, kterou ruský filozof V. S. Solovjov označil pojmy *Všejednota* a *bohočlověk*.

Syntéza se stává ústřední myšlenkou Zeyerovy povídky *Opálová miska*, která je součástí povídkového souboru *Fantastické povídky* (1882). Miska z opálu se proměňuje

³¹ Zeyer, J., *Troje paměti Víta Choráze. Básně /Lyrika a drobná Epika/*, Praha 1941, 76.

³² Tamtéž, 78.

v sakrální předmět, který v sobě uchovává vzpomínku na okamžiky, kdy se lidstvo prostřednictvím výjimečných osobností obdařených schopností nazírat svět v jeho úplnosti (viz také Jungův pojem Úplné bytostné Já)³³ dotklo ideálu, a tím se na okamžik naplnil smysl jeho bytí. Pro Miguela sužovaného skepsí a nedůvěrou k lidstvu je zjevení bájného starce (jungovského „vnitřního hlasu“ – brány do světa „objektivního psychična“) vyprávějícího historii lidských bytostí, jež našly ztracené pouto mezi materiálním světem a světem idejí, cestou k jeho scelení s „duší lidstva a světa“ a vlastně i symbolickým návratem k *Všejednotě*: „Vezmi opálovou misku, postav ji na nejvyšší vrchol nejvyššího horstva světa, by věčně nad člověčenstvem jak hvězda svítila. Není možná nad lidským pokolením zoufati, dokud patero těch nehynoucích jmen v něm zníti nepřestane... Stařec mlčel znova, otvor vedoucí v poušť plnil se bílou mlhou a zdálo se mi, že pět zářících stínů v tmavou síň jak paprsky luny vklouzlo. Stařec zašeptal cosi, oči jeho zajiskřily se a pak nehnul se více... Vzal jsem opálovou misku z jeho rukou a pozvedl ji proti slunci... Zdálo se mi, že se šíří, že roste, klenula se nade mnou jak bílá obloha sáhající z východu na západ a patero slunců zářilo z ní a svět plnil se oslňujícím světlem...“³⁴ V roce 1898 píše Zeyer K. Dostálu-Lutinovovi: „Život sám Vás uvede na pravou cestu, že poznáte prázdnotu té *vědy*, která chce *osvěcovat* a nám nahraditi víru. Chtěl byste v širý svět a poznat nové a nové dojmy! Ale svět náš nejšíří je v nás. Všechn hluk je planý, jen ten tichý šeptaající hlas v nás má význam.“³⁵

Svou erudicí v oblasti světového umění, filozofie a náboženského myšlení patří Julius Zeyer k řadě spisovatelů, kteří svým dílem vytvářeli celistvou představu o světě. Propagoval-li rodící se symbolismus návrat k idealistickému umění, vytváření univerzálních modelů a posun umělecké tvorby směrem k teurgii, představuje Zeyer v české literatuře jednu z těch tvůrčích osobností, které svým dílem tento program velkou měrou naplňovaly a anticipovaly zásadní změny v esteticko-filozofickém kánonu české literatury konce 19. století. Zeyer je často označován za „opožděného či pozdního romantika“. To ovšem spolu s jednoznačným zařazením autora mezi lumírovce popírá jeho výlučné postavení v kontextu české literatury 19. století. Určité prvky, které s sebou do literatury romantismus přinesl, je možné v jeho díle samozřejmě nalézt, nicméně je jasné, že se seznamuje i s literárními postupy spjatými se vznikem nových uměleckých směrů a velmi dobře si uvědomuje jejich význam.

³³ Jung, C. G., O vzniku osobnosti, in: *Duše moderního člověka*, Brno 1994, 54–71.

³⁴ Zeyer, J., Fantastické povídky (Z papíru na kornouty, Opálová miska, Vánoční povídka, Na pomezí cizích světů), in: *Spisy Julia Zeyera VIII*, Praha 1901–1906, 111.

³⁵ Dostál-Lutinov, K. et. al., *Přátelství básníků. Vzájemná korespondence Karla Dostála-Lutinova s Juliem Zeyerem a Otokarem Březinou*, Brno 1997, 125.

Navíc se v devadesátých letech Zeyer sblíží s nastupující uměleckou generací v české literatuře, jejíž stoupenci v něm nacházejí svého předchůdce. Dokládá to třeba přátelství s Františkem Bílkem a Otokarem Březinou, vřelé vztahy s Katolickou modernou i pozitivní přijetí jeho díla okruhem *Moderní revue*.

Zeyerův „symbolický romantismus“, jak jej nazvala Marie Kalašová,³⁶ je v dobovém kontextu nakonec stále více vyzdvihován a oceňován, zatímco dílo Jaroslava Vrchlického je v té době už velmi ostře kritizováno a dílo J. V. Sládka přijímáno spíše s úctou než zájmem, směřuje Zeyer svou tvorbou do blízkosti Katolické moderny a *Moderní revue*. Zeyerovo specifické postavení v dobovém literárním kontextu a neustálou potřebu nastupující umělecké generace vracet se k jeho tvůrčímu odkazu pak nejlépe vystihují slova Miloše Martena v trojici esejů *Akkord: Mácha – Zeyer – Březina: Essaie*: „Zeyer tvořil most mezi Máchou a Březinou.“³⁷ Podobně nakonec vyznívá i tvrzení Evy Jurčinové, která ve svém díle *Julius Zeyer – Život českého básníka* považuje Zeyera za „Jana Křtitele českého symbolismu“.³⁸

Z okruhu *Moderní revue* vedle Miloše Martena mnoho pozornosti Zeyerovu dílu věnoval i Jiří Karásek ze Lvovic, který Zeyera, stejně jako Marten, považoval za zcela výjimečný zjev v české literatuře, básníka hlubokých náboženských sklonů a filozofického neklidu, který „vyžil všechnen svůj život pro své umění a zanechává po sobě legendu“, „hrdého ducha, raněného všemi krizemi a bolestmi doby, z jehož díla plného snů tryská prudký lyrický žár osudu“ a kterého považuje, stejně jako Jana Nerudu, za předchůdce moderních literárních směrů. Podle Jiřího Karáska ze Lvovic vnesl Julius Zeyer do literatury smysl pro jemnou uměleckost a citovost, aristokratický estetismus, subjektivismus, rafinovanou kulturu a skutečný umělecký styl a jeví se mu jako malíř, jenž renovuje starobylé oltářní obrazy, který, i když se drží linií, vnáší do nich své živé a jasné barvy: „Byla to přílišná kultura, přílišná erudice, jež činila nepřístupným Zeyerovo dílo. [...] Zeyer sám cítil, že příliš artistní aristocracismus jej činí nepřístupným. Řekl to v povídce ze života Michelangelova Sníh ve Florencii ústy básníka Poliziana: ‚Výsost znamená osamění, velikost znamená nenávisť. Vše odpustí ti dav – jen to ne, že nad ním stojíš, že se mu vymykáš. Ta výlučnost ti bude trnem v životě. Orfeus nesnížil se k bakchantkám, a proto jej rozsápaly. [...] Nehoníme se za úspěchem, praví v povídce Večer u Idalie ústy Graciovými. Neboť žízníme po ideálu, a ne po potlesku... Nechce se každému do letu v modré mlhy a duhová oblaka, do kterých bych prý rád zavlekl ty, jež mi naslouchají.

³⁶ Zeyer, J., *Ve stínu Orfea, Julius Zeyer a rodina Kalašových ve vzájemných dopisech*, Praha 1949, 64.

³⁷ Marten, M., *Akkord: Mácha – Zeyer – Březina: Essaie*, Praha 1916, 35.

³⁸ Jurčinová, E., *Julius Zeyer – Život českého básníka*, Praha 1941, 107.

Nuž, dobře, ať za mnou neletí ti, kteří nemohou, ti, kteří nechtějí, mně se po nich tak málo stýská, jako jim po mně...“³⁹

Zeyerova tvorba Karáska fascinuje svou esenciální snivostí, exotičností – výrazem touhy po útěku až za hranice možného, hrdým smutkem a křehkou melancholií plné krásy: „Jsou stránky u Zeyera, které jsou s toho hlediska pravými hody delikátního, jemného umění. Tam hoří slova v původní své kráse, a věty zpívají v rytmech, křísících obrysy a linie a vyzdvihujících předměty z mrtvé šedi k novému životu, v neztenčené intenzitě svěžího ještě dojmu.“⁴⁰ Pro Karáska je Zeyer básníkem minulosti a snu, kdy se vše, čeho se umělec dotkne svým dílem, doslova rozpouští ve „spiritualizovanou destilaci vůně, hebkosti a sladké mdloby“: „Jde o vnitřní opravdovost, ne o zevnější. [...] Jako Neruda, jest i Zeyer předchůdcem moderních literárních směrů. Svým uměleckým, estetickým smyslem, jemností, pozdní dráždivostí svého citění, rafinovanou kulturou, překypělými, přeplněnými svými stylisacemi, tím vším souvisí přímo s tím, co později dostalo v literatuře jméno dekadence, a co není než romantikou nervovou proti staré romantice citové.“⁴¹

Karel Dostál-Lutinov jako jeden z vůdčích představitelů Katolické moderny napsal o Juliu Zeyerovi v souvislosti s kritikou jeho novely *Dům U tonoucí hvězdy* následující slova, jež přesně vystihují povahu a přínos jeho tvorby, která bez nadsázky pomohla české literatuře nalézt cestu k moderní literatuře evropské: „Vypijte knihu tu naráz jako doušek lahodného vína. Ta krásná, plynná, zvonivá Zeyerovská dikce! Nemá přílehlavých lidových výrazů, zaznívají v ní cizí tóny, snadno se překládá do cizích jazyků, – a přece o ní nelze říci, že je nesprávná, neboť je krásná, šlechtící náš jazyk. Je podobná červánkům. To pravím kritikům, kteří ji chtějí pitvat nožem. Těž tu knihu doporučuji těm, kdož u p. Zeyera postrádali psychologie a filozofie. Je to vlastně kniha vážná, filozofická, obírající se záhadami náboženskými. Odhaluje duši autorovu z nových sympatických stránek. Vidíme tu p. Zeyera na několika místech přímo radikálem. Mně on vůbec ve své poesii připadá jako bohatý krásný cizinec, jenž zabloudiv do naší vlasti. Zamiloval se do ní a do nás – a my chudí nevíme proč. Přinesl mnoho perel a zlata a bájí a rozdává plným rukama. Přirostl k nám. Přišel z dalekých krásnějších končin, po kterých toužíme.“⁴²

³⁹ Karásek ze Lvovic, J., Julius Zeyer, in: *Renaissanční touhy v umění. Kritické studie*, Praha 1926, 110–111.

⁴⁰ Tamtéž, 117.

⁴¹ Tamtéž, 119, 120.

⁴² Dostál-Lutinov, K. et. al., *Přátelství básníků. Vzájemná korespondence Karla Dostála-Lutinova s Juliem Zeyerem a Otokarem Březinou*, Brno, 1997, 95–96.

O tvorbu Julia Zeyera projevoval silný zájem i F. X. Šalda. V závěru své kritické studie *Julius Zeyer* se Šalda dotýká i samotného významu Zeyerovy tvorby pro českou literaturu a hledá odpověď na otázku, do jaké míry Zeyer vykládá vnitřní smysl své epochy a jak jeho „tvůrčí sen“ ovládá, proměňuje a přetváří život. Odpověď na otázku, zda je Zeyer tvůrcem „typu současnosti“, nachází Šalda zejména v románu *Jan Maria Plojhar* a novele *Dům U tonoucí hvězdy*. V obou dílech vidí projekci Zeyerova aristokratického nazírání na život, projekci zoufalé, bezradné a pochybami zmítané duše a tísně „soumračné a přechodné doby“. Hrdinové obou děl podle Šaldy představují jemné a bohatě odlišené typy přechodné doby bez jednotné kultury pociťující tragický rozpor mezi individuem a společností, rozpor mezi plností a krásou vnitřního života na jedné straně a materialismem, cynismem a hrubostí na straně druhé. Především *Jan Maria Plojhar* je psychologickým typem analogickým řadě moderních románových postav (zde Šalda upomíná především na hrdiny románů G. Flauberta a I. S. Turgeněva). Je to „senzitivní dekadent, člověk příliš jemný a slabý pro hrubý život, nahlodaný nemocí snu a chiméry, přemetný a zrazený, hned roztoužený, hned zhnusený, stále dychtivý a nikdy neukojený, bez vnitřní kázně a silné ideové sebevlády“.⁴³ Prostřednictvím hrdiny druhého Zeyerova díla se podle Šaldy Zeyerovi ještě více podařilo hlouběji než v předchozím románu zobrazit problematiku mravního úpadku doby hledající například v okultismu vysvobození z vnitřní prázdnoty a nebytí.

I když podle Šaldy Zeyer jako autor postrádá hlubší smysl pro umění odstínů (polosvětél, přechodů, zlomků), a tím i smysl pro hlubší psychologickou analýzu, a jeho postavení v české literatuře je poněkud osamocené, je v jeho tvorbě vedle reziduí romantismu zcela bezpochyby možné nalézt prvky, které jej spojují s moderními uměleckými směry (dekadence, symbolismus, novokřesťanství či novorealismus). To, co Zeyera spojuje s nastupující uměleckou generací, je možné vymezit jako radikální odpor proti racionalistickému chápání světa, proti realismu a naturalismu, cesty k podvědomým kořenům lidského života, odvrát od rozumového výkladu skutečnosti a „mystická intuice nitra a celku“: „V tomto smyslu setkává se více méně Zeyer se snahami dneška. Nemá sice přímých literárních dědiců v nejmladší generaci spisovatelské, ale vliv jeho – vedle jiných – lze cítiti přece. [...] Neboť ta zásluha nemůže být nikdy odňata od něho, že v době malé a střízlivé, v době spisovatelského mechanismu a rutiny, v úzkém českém světě, tak nevšimavém k umění

⁴³ Šalda, F. X., *Julius Zeyer*, in: *Kritické projevy – 5. Soubor díla F. X. Šaldy*, sv. 14., Praha 1951, 34–35.

a poesii právě jako ke všem velikým absolutním hodnotám života, pracoval a bojoval o *uměleckou a básnickou kulturu* v celém významu a dosahu slova.⁴⁴

Zeyerovo tvůrčí putování je tak nakonec téměř vždy „cestami do jiných světů“, jež mají vlastně podobu mystérií pojatých jako symbolické návraty do nejniternějších záhybů lidské duše a duše světa, kde spisovatel znovuobjevuje ztracené či dávno zapomenuté světové duchovní bohatství jako příslib, „předpokoj a závan opravdové skutečnosti“.

ABSTRACT

Julius Zeyer – “Temple Builder” and “John the Baptist” of West Slavonic Literary Symbolism (The Constitution of Aesthetic-Philosophical Canon)

Jan Vorel

The study focuses on J. Zeyer. The attention is predominantly paid to his creative way to modern art. The author of the study concentrates on formation of Zeyer's aesthetic-philosophical system, which, in context of West-Slavonic literatures, represents gradual heading from decadent-symbolic aesthetics to broader trans-cultural syntheses. Above all, we follow gradual and fluent evolution from the concept of autonomous model of beauty to the principal of teurgy, which understands art as a cosmogonic power. In Zeyer's work of art this synthetic art concept was fulfilled mostly thanks to his original creative method – method of “renewed image” which is a connection of three art levels, respectively three types of imagination, permeating each other. These are represented by direct reflection of reality, and world of philosophical ideas and mythical images, finally by world of author's inner visions. These three types of imagination create a complex image of the world, which corresponded to the idea of symbol or symbolization process for a number of symbolic poets. Strive for integrity is one of the most important components of Zeyer's creative concept, when in poet's “awake dreaming” (as the dream is perceived as the symbol of poetry and beauty and their relationship to the transcendent) there permeate various sources, in the end they connect in one huge archetypal creative stream. Concurrently, Zeyer's work of art is confronted with reflections and reactions to

⁴⁴ Tamtéž, 41.

his art work found in essayism of significant representatives of modern Czech essay writing (F. X. Šalda, J. Karásek ze Lvovic, A. Procházka, M. Marten etc.).

Key words: Julius Zeyer, Decadence, Theurgic Symbolism, Idea of Synthesis, Synergy of Aesthetic and Religious Spheres.

Doc. PhDr. Jan Vorel, Ph.D. (Jan.Vorel@osu.cz) studied Czech and Russian philology. He took his post-graduate studies at Masaryk university. He works as a senior lecturer at the Department of Slavonic Studies, University of Ostrava (Czech and Russian literature of the turn of 19th century, comparative studies). He is an author of monographs *Astrální próza Andreje Bělého* (2007), *Od dekadence k teurgii (Esteticko-filozofická hledání české a ruské literatury přelomu 19. a 20. století)* (2012) and wide range of studies in specialized periodicals.

Андрей Zubov

ИСТОКИ ИМПЕРСКОГО СОЗНАНИЯ В РОССИИ И ЕГО ПЕРСПЕКТИВЫ

Прежде чем обратиться к самой теме, давайте по академической традиции определимся с терминами. Первый термин – «империя». Что такое империя? Сейчас это почти ругательное слово, но, между тем, для научного дискурса важно очень четко его определить. Империя – это не просто большое и не просто многонациональное государство. Скажем, Соединенные Штаты – и большое, и многонациональное государство, но это не империя. Индия – большое многонациональное государство, но его не называют империей. В чем же тут дело? Империя – это не обязательно большое, но составное государство, в котором отдельные его части – национальные, религиозные, территориальные – удерживаются в едином организме силой, тем самым *impregium*, властью, помимо их собственной воли.

Иной, альтернативной империи формой, без которой мы не поймем понятия «империя», является форма содружества, при которой разные общества – разнонациональные, разноисповедные, территориально различные – находятся в одном государственном теле добровольно и имеют свои интересы, которые реализуются в этом едином теле лучше, чем порознь. Это пример Соединенных Штатов Америки, из которых отдельные штаты последние 150 лет выходить не стремятся. Это пример Европейского союза, в который страны вошли и не пытаются из него выйти,¹ а наоборот, стремятся входить новые, так как это для них выгодно. Это та же Индия, где, несмотря на целый ряд сепаратистских

¹ Случай референдума в Великобритании по выходу из ЕС – как раз то исключение, которое подчеркивает правило. Против выхода проголосовала почти половина британцев и в британском обществе по сей день существуют очень сильные настроения по пересмотру результатов этого референдума.

конфликтов, подавляющее большинство населения всех штатов и территорий стремится сохранить единое государство. Это, наконец, Британское Содружество Наций (British Commonwealth), которое стало объединением очень многих народов на почве бывшей подневольной империи и превратилось в добровольный союз различных государств. Таким образом, альтернативой империи являются содружества.

Теперь перейдем к теме. Сегодня исследование массового политического сознания, на мой взгляд, приобретает абсолютно новую актуальность, которой не было до конца XX века. Почему? Дело в том, что в XIX и в начале XX века политическое сознание было характерно только для элиты, а широкие массы людей не читали газет и вообще не занимались политикой. Они ограничивались тем, что слышали с церковного амвона или, в лучшем случае, от деревенского школьного учителя. Ситуация изменилась в конце XIX века, когда грамотность в Европе постепенно стала широко распространенной и простые люди стали читать газеты. Тогда впервые возникло явление массового политического сознания. Но это было легко манипулируемое сознание, так как газеты можно было цензурировать и запрещать. Велась борьба за свободу прессы и где-то она увенчивалась успехом, а где-то нет. После появления радио, а потом и телевидения ситуация, в сущности, была та же: сознание стало массовым, но в авторитарном и тоталитарном государстве оно легко подвергалось манипуляции. Мы все помним феномен железного занавеса из Фултонской речи Черчилля, где говорится, что он опустил и отсек одну половину Европы от другой. Соответственно, с сознанием населения можно было манипулировать. Теперь, после появления интернета, после появления таких массовых интернет-ресурсов как Facebook, Twitter, Youtube это невозможно.

Мы помним, что во время Второй мировой войны в странах, завоеванных Рейхом, на радиоприемники ставились специальные надписи «Слушание заграницы карается смертной казнью». В Советском Союзе до последнего времени его существования глушили радиопередачи, а люди пытались что-то прослушать – из этого очевидно, насколько важна эта традиция, ведь за получение неразрешенной информации готовы были жестоко наказывать. А теперь такой ситуации нет и каждый получает ту информацию, которую он хочет. И, казалось бы, реализована великая мечта – интернет открыл мир миру.

Но мы опять говорим об имперском сознании, мы опять говорим об авторитарных тенденциях в сознании людей. Не в политике стран, а в сознании людей. Социологические опросы снова показывают те же агрессивные тенденции. И сегодня мы можем твердо сказать, что эти агрессивные тенденции появляются не из-за недостатка информации. Что эти агрессивные тенденции коренятся

в самом общественном сознании, что политик не формирует сознание с помощью цензуры, а обращается к уже наличествующим формам сознания, актуализируя их. Таким образом, мы должны признать, что само общество, не вследствие его индоктринации, а внутренне, несет в себе те или иные политические ценности. А политик только вызывает их на свет, как заклинатель змей вызывает из своей сумки ту или иную змею.

Теперь мы ясно видим, что человек говорит и утверждает не то, что есть в действительности, а то, что он хочет видеть в действительности. Очень хорошим примером этого является сегодняшняя русско-украинская война. Все русские отлично знают, что русские войска сражаются на Украине или, по крайней мере, появляются там время от времени в ответственные моменты. Но поскольку власть говорит, что войск там нет, люди, не боясь власти, а будучи с ней абсолютно внутренне солидарными, пишут в интернете: «Там войск нет.» А тем, кто говорит: «Ну как же, мы их сфотографировали, мы даже взяли интервью у каких-то солдат регулярной российской армии», отвечают: «Вы предатели, вы предаете свою страну.» Чем предаете? Тем, что говорите не о том, что должно быть, а о том, что есть на самом деле.

Оказывается, правда теряет свою мощную силу и становится лишь помехой на пути утверждения определенных форм сознания, которые присутствуют у того или иного народа. Это все равно что убеждать девушку в том, что молодой человек ее не любит, если она хочет верить в его любовь. Сколько бы вы ни утверждали, она будет только злиться на вас, но не изменит своей веры, своей мечты. То же самое можно сказать и об общественном сознании: имперская идея, то есть идея владения империей – это одно из таких странных мечтаний.

Но откуда берется это имперское сознание? Только ли это русский феномен, вечная особенность русского духа? Русские – империалисты? Или это инерция прошлого? Или это в какой-то степени свойство многих народов, исправимое или неисправимое? Во-первых, можно сказать, что имперское сознание, как и любая жажда обладания, это одна из особенностей человеческой психики, только расширенная до уровня государства. Почти каждый человек желает обладать. Проверьте на своем опыте, если у вас сосед по дачному участку отрежет 5 квадратных метров, что вы ему на это скажете? Каждый, кроме подвижника-аскета, бережет свое и стремится взять еще. На уровне политики это означает, что очень часто государства хотят расширить свои пределы и очень болезненно реагируют на любую потерю территории. Приведу пример Германии. После Версаля Германия лишилась своих колоний, лишилась части своих территорий в Европе, и через 15 лет, апеллируя именно к этим территориальным

моментам, к власти приходит Гитлер. Он обещает Германии восстановить ее величие, ее колонии, вернуть ей земли, потерянные на востоке и на западе. Так начинается второй виток этой имперской традиции. Не случайно Германию эпохи Гитлера называют Третьим рейхом – Третьей империей.

Во Франции перспектива распада империи после Второй мировой войны – потеря Индокитая, война в Алжире – привела в политику правые силы во главе с генералом де Голлем, который обещал сохранить Алжир в составе Франции, но не смог. В Великобритании Фолклендский кризис и кровавая война за никому по большому счету не нужные и почти не населенные Фолклендские острова совершенно неожиданно привели к огромному энтузиазму населения и сделали Маргарет Тетчер одним из величайших правителей Великобритании XX века. Таким образом, даже в демократических странах мы видим, что перспектива утраты империи или борьба за ее сохранение, пусть в такой чисто символической форме, как Фолклендские острова, вызывает мощную реакцию населения. Здесь можно вспомнить, как в 2014 году Англия и Уэльс были погружены в траур, ожидая, что Шотландия отделится от Англии, а также последующее всеобщее ликование – в Англии, а не в Шотландии. Даже в самых демократических странах, даже там, где это уже давно не империя, а «commonwealth», как в современной Великобритании, и где шотландцев ни в малой степени никто не преследует, идея империи все равно вызывает очень сильные эмоции.

Но особенно тяжелая реакция на потерю империи в странах, где нет демократии, где нет массового благополучия жизни и массовой частной собственности. Дело в том, что власть этих стран компенсирует идеей имперского величия державы бедность, несвободу и подавленность, бесправие народа. Власть живет для себя, отбирая у народа право на контроль над собой, отбирая его богатство, но компенсирует это фантомом империи. Там, где люди не имеют возможности осуществить себя в частном бизнесе, стать материально независимыми, сами на себя полагающимися субъектами, там, где они не могут осуществить самоуправление, не имеют возможности построить сами для себя гражданский и политический порядок, им желанный, – там граждане остаются инфантильными, безответственными и потому особо расположены к мечтанию об империи. Империя в таких странах – это дух, это компенсаторные идеи, это компенсация бедности и бесправности людей.

Известно, что самый жестокий рабовладелец – это раб, которому господин поручил управлять другими рабами. Он намного более нещаден к рабам, чем свободный человек. Тот же феномен компенсации через обладание другими характерен имперским народам в несвободных странах. Ведь что дает или давала империя странам демократическим – скажем, Франции или Великобритании?

Она давала дешевую рабочую силу, дешевые полезные ископаемые в колониях – все это позволяло лучше жить народу метрополии. Действовали соответствующие торговые ограничения. И все это вместе взятое действительно делало Великобританию и Францию процветающими странами за счет колоний. Кроме того, такие колонии, как Индия, были прекрасным рынком сбыта британской промышленности, и это также было очень выгодно. Но ничего подобного нет в сравнительно слабо развитых и недемократических колониальных империях. К примеру, в дореволюционной Российской империи многие окраины жили лучше, чем центр. Государственные расходы на Кавказ или Украину были выше, чем расходы в центральной России. Почему? Потому что было важно удерживать окраины страны, в том числе и население этих окраин. То же самое можно сказать о других недемократических империях. Интересно, что в Советском Союзе осталась та же тенденция – Российская Федерация была далеко не самой благополучной республикой СССР. Известно, что она стояла за всеми тремя балтийскими республиками, Белоруссией, Украиной, Грузией и Арменией. Так что империя не приносила выгод населению, она приносила населению только проблемы. Фактически за счет благосостояния имперского народа жила периферия. А кому интересна периферия? Конечно, власти. Потому что власть – российский император или политбюро – услаждалась величием страны, ее могуществом, она играла политическую игру и предлагала народу играть ту же игру, всячески его одураяя и говоря: «Ты посмотри, ты гражданин страны, которая находится в восьми или десяти часовых поясах.» А что калужскому крестьянину с того, что страна находится в десяти часовых поясах? Живет он от этого лучше? Конечно, нет. Но это имперское сознание, внедренное когда-то как компенсация нищеты, несвободы, в царской России как компенсация крепостного права, а потом большевицкой несвободы – оно осталось и сильно до тех пор, пока народ страны не ощутит своего богатства и своей свободы.

Еще до войны с Украиной, в 2012 году, Левада-Центр проводил социологический опрос и обнаружил, что только 27 % россиян довольны нынешними границами России. Остальные мечтали что-то к себе присоединить. Кто Белоруссию, кто Белоруссию и Среднюю Азию, кто Украину, а довольно большой процент, порядка одной трети, мечтал полностью восстановить Советский Союз, включая балтийские государства. Сделало бы это жизнь людей России счастливее? Нет, и они прекрасно понимают, что после этого не станут жить богаче. Но они станут более великими. «Нас будут уважать!» Вы думаете, это чисто русский феномен? Ничего подобного. Недавно мой коллега, русский ученый-синолог, был в Китае и по дороге в гостиницу разговорился с водителем такси.

Водитель говорит: «Ваш Путин молодец, нам бы такого правителя. А то наши ни на что не годятся, они нашу страну американцам продают.» – «А чем же тогда лучше Путин?» – «А он захватил Крым! Вот бы наши захватили Тайвань, это было бы дело! А то они боятся и перед американцами на задних лапках ходят.» Вот, пожалуйста, соседняя страна. Сейчас такая же волна поднимается в Турции. Турки вдруг вспомнили, хотя они об этом на самом деле никогда и не забывали, но сейчас, находясь в довольно сложной экономической ситуации, решили, что их величие вернет восстановление в той или иной форме Османского государства. Отсюда их особое внимание к Сирии, Ираку и так далее.

А исторический опыт? Я уже говорил о Германии, о колониях. Ради колоний и возвращения территорий, потерянных после Версаля, Германия пошла на Вторую мировую войну. В итоге потеряла еще больше территорий, никаких колоний не приобрела, но сейчас народ в Германии живет несравненно лучше, чем в Веймарской республике и в нацистской Германии – спокойнее и намного богаче. И вряд ли немцы были бы богаче и счастливее, если бы в их владении оставался Берег Скелетов (современная Намибия) или острова Тонго. Так что имперский фантом – это прельщение, классическое прельщение, искушение, но он свойственен очень многим народам. Возникает вопрос: Как же бороться с этим искушением, чтобы самому народу было лучше и другим народам, живущим вокруг него, тоже было спокойнее?

Казалось бы, самый простой ответ – это разрушение империи, дать всем подчиненным народам возможность независимого существования. Но те примеры, которые я привел, показывают, что это ничего не решает, потому что имперский народ долго сохраняет имперское чувство, которое в какой-то момент может вспыхнуть, как огонь, и очень много бед принести миру. На самом деле положительные примеры есть – это перевод империи в содружество, в «commonwealth». Здесь мы должны считать очень важным в первую очередь пример Великобритании. Там тоже были колониальные войны, жестокое подавление движения за независимость в Индии в 1930-е годы, расстрел демонстрации в Амритсаре, например, но в итоге Англия нашла модель, при которой отдельные части империи абсолютно независимы и в то же время связаны некоторым единством, даже политическим единством – они все признают своей главой королеву, но остаются независимыми. И сейчас это уже не власть над народами, не власть Великобритании над колониями, а некая форма взаимного мирного сосуществования, выгодная всем. Другой пример – Европейский союз. Сколько Германия и Франция воевали друг с другом? Война за Эльзас и Лотарингию была бесконечной. Миллионы людей были угроблены в этих войнах

даже на протяжении последних двух столетий, начиная с времен республиканской Франции. А как была решена эта проблема? Созданием Европейского союза, когда Франция, Германия и другие страны ЕС фактически создали «commonwealth», где войны бессмысленны и невозможны и где не без труда, но принимаются общие решения, выгодные для всех стран содружества. Вот это и есть правильный выход из ситуации империи. Мир ведь многообразен. Но может ли Россия решить эту проблему подобным образом?

Для ответа на этот вопрос мы должны коротко взглянуть на то, как развивалась имперская идея в России. Она зародилась очень давно. Первым зачатком имперской идеи была идея Москвы как Третьего Рима, идея национальной исключительности, которая появилась в Московском княжестве в конце XV–XVI веках. Смысл этой идеи был в том, что Москва, московский князь – это единственный хранитель истинной веры и правды, а все остальные государства следуют ложным традициям. И поэтому, пусть мы бедные, пусть мы страдаем от деспотии того же Ивана Грозного, но мы, русские, храним какую-то особую истину. Надо сказать, что эта идея национальной исключительности умерла во время Смутного времени и позднее была осуждена на Московском церковном соборе 1666–1667 годов. Эту идею назвали чуждой христианству. Ее сохранили только старообрядцы, которые продолжали умирать за эту идею русской исключительности, за уникальность своей версии православной веры. Если новообрядцы говорили о том, что мы должны стать как другие народы, то старообрядцы говорили: Нет, мы совершенно особый народ, и мы единственные из всех народов спасаемся. Это первая, еще не имперская, конечно, но квазиимперская идея оправдания своей исключительности в мире, которая была очень важным залогом будущего развития имперской идеи.

С начала XVIII века Россия начинает развиваться как империя формально, с Петра Первого. И она действительно становится территориальной империей, объединяющей помимо их воли многие народы: это и народы балтийских стран, балтийские немцы, потом поляки, казахи, украинцы. Постепенно вырастает империя, в которой главной идеей является идея национального светского величия. Религиозная исключительность забывается, церковь оказывается абсолютно подчиненной государству ради одной вещи – ради национального величия огромной империи. При этом 90 % населения этой великой империи являются рабами, чего не было раньше. Церковь тоже является рабом, она подчинена светской власти и даже лишена (небывалый случай для православия!) патриаршего возглавления.

И вместо свободы и благополучия этому нищему и поработанному народу предлагается чувство национального величия: наша страна самая большая

и самая сильная в мире, наш император – самый великий император в мире. Известно, что эта идея кончается полным фиаско, фиаско в Крымской войне 1853–1856 годов. Империя проиграла в пух и прах. После этого начинаются реформы, которые по замыслу реформатора должны превратить эту империю в «commonwealth», приравнять порабощенные народы в правах к русскому народу, дать права самому русскому народу, создать некоторую гражданскую свободу, освободить крестьян и так далее. Таким образом, можно сказать, что империя в чистом виде существует до 1861–68 годов, до Великих реформ, а потом мы видим попытку преобразовать эту империю в содружество. Но попытка эта окончилась полной неудачей, которая ознаменовалась революцией 1917 года.

Из революции 1917 года явилась новая империя, соединившая в себе обе идеи: идею XVI века и идею XVIII века. Речь идет о новой идеократии, новом идеологическом государстве, которое – в отличие от империи Романовых, которая не была идеологическим государством – претендовало на то, чтобы властвовать, причем не над старой Российской империей, а над всем миром. Если мы вспомним герб СССР, это земной шар, на который наложены серп и молот – символы социализма. Но не надо забывать, что основатели советского государства Ленин и Троцкий вовсе не мыслили себя воссоздателями российской империи, включающей бывшие территории России. Нет, они мыслили себя создателями будущей всемирной социалистической республики, о чем прямо говорилось в первой советской конституции: о том, что это начало строительства всемирного государства, всемирной империи. Империи, в которой уже нет имперского народа. Первым народом в царской Империи был русский народ, но в советской империи не было имперского народа, тут была имперская идея, которой должны были покориться все народы. Нечто вроде социалистической вселенской уммы, если использовать терминологию Ислама. Этой советской империи не получилось очень быстро. Уже через 10–15 лет стало ясно, что никакого всемирного государства построить не удастся, все провалилось. И Сталин начинает строить старую территориальную империю, только используя идеи социализма, но на самом деле восстанавливая и по возможности расширяя старую русскую империю. Не случайно он поднимает тост за великий русский народ и вставляет в новый гимн СССР слова «Союз нерушимый республик свободных сплотила навеки Великая Русь». Так же как для старой Российской империи высшей точкой расцвета был 1814 год, вход русских войск в Париж, для советской сталинской империи – уже не идеократии, а именно территориальной империи – высшей точкой являлась, конечно, победа во Второй мировой войне, которую до сих пор очень многие в России

считают величайшим событием отечественной истории. После Сталина советская империя стала трещать по швам и развалилась в 1989–1991 годах еще более бесславно, чем Российская империя в 1917 году. За старую Российскую империю пошли умирать сотни тысяч людей – Белое движение. За советскую, сталинскую империю в 1991 году не пошел умирать никто. Она развалилась и точка. Это было концом третьей империи, если первой считать Московское царство XVI века, второй – Российскую империю, а третьей – советскую империю.

Следует отметить еще один важный момент. Первые 15 лет после победы большевиков в 1917 году идея русского патриотизма всячески принижалась и умалялась, над ней всячески издевались. Ленин считал русское патриотическое сознание самым похабным делом. Характерно стихотворение двадцатитрехлетнего комсомольского поэта Джэка (Якова Моисеевича) Алтаузена (1907–1942): «Я предлагаю Минина расплавить, Пожарского. Зачем им пьедестал? Довольно нам Двух лавочников славить, их за прилавками Октябрь застал. Случайно им мы не свернули шею. Я знаю, это было бы под стать, Подумаешь, Они спасли Расею! А может, лучше было б не спасать?» В 1931 г. с трибуны VI съезда Советов СССР поэт Безыменский с пафосом произнёс: «Расеюшка Русь! Растреклятое слово...»

Поэтому когда Сталин в 1933–1934 годах объявил о создании на основе русского государства своей территориальной империи, это вызвало огромный энтузиазм. Всех убедили, что возрождается империя, новая империя. Поэт Павел Коган писал перед войной:

*Но мы еще дойдем до Ганга,
Но мы еще умрем в боях,
Чтоб от Японии до Англии
Сияла Родина моя.*

Это совершенно имперские и даже империалистические идеи. Когда имперская идея сначала игнорируется и принижается, как в первые 15 лет большевизма, а потом правители к ней обращаются, это вызывает огромный энтузиазм имперского народа. Народы при этом совершенно несчастны: массовый террор, нищета, лишение всей собственности, гонения на церковь... И очень многие, тем не менее, были в восторге от того, что делается.

Эта идея рухнула. Можно сказать, что Горбачев, горбачевские реформы – это тоже попытка создать «commonwealth» вместо идеи. Но для «commonwealth» все кончилось очень печально – Беловежским соглашением. И новая

Россия первых 15 лет своего существования также принижает национально-патриотическую и имперскую идею и доказывает необходимость строительства демократического общества с частнособственническим хозяйством, которое должно принести всем благополучие. Беда заключается в том, что экономически благополучное общество в России в эпоху Перестройки построить не удалось. Демократия не оправдала себя, люди в ней разуверились. Капитализм оказался олигархическим, разбогател очень узкий круг людей, имеющих власть. А население опять осталось без имперской идеи, без свободы и благополучия. Я имею в виду политическую свободу, так как граждански люди были свободны. Народ остался без политической свободы, реальной демократии и экономического благополучия. Поэтому, когда Путин постепенно вновь обратился к идее имперского величия, а впервые он об этом сказал в 2005 году, после Беслана, это сразу заставило многих прислушаться, и имперские силы опять оживились. Но, конечно, 2014 год и аннексия Крыма вызвали такое же безумие, какое у Когана вызвало обращение Сталина к русскому патриотизму. Иначе как безумием сознание имперского русского народа после Крыма назвать нельзя.

В сущности, после 2008 и особенно после 2014 года мы имеем дело со строительством четвертой русской империи, которая похожа скорее на вторую, империю Романовых, потому что в ней нет другой идеи кроме идеи самой империи. Нет ни идеи православной избранности, ни идеи социалистической избранности. В ней империя равна сама себе, империя *per se*. С другой стороны, именно имперский синдром объясняет такую любовь значительной части нынешних русских империалистов к Сталину. Потому что в отличие от Ленина, который мечтал о всемирном государстве, всячески принижая и даже предавая Россию, Сталин создавал свою империю на основе русского народа. Стоит еще раз напомнить, что никакого счастья самому народу эта империя не принесла, но приносила огромное удовольствие Сталину и его окружению.

Вот сейчас примерно то же самое происходит со строительством четвертой империи – империи Путина. Есть ли возможность остановить этот рост? Есть ли возможность не дать этой империи развиваться? Потому что если эта империя разовьется, а сейчас мы видим тенденцию к развитию, то это принесет неисчислимый вред миру и разрушит порядок, сложившийся после Второй мировой войны, который избавлял, по крайней мере Европу, от больших войн, да и в остальном мире было спокойнее. Есть ли возможность сейчас остановить движение к этой империи? Это огромная задача, огромный вопрос, который следует задавать самому русскому народу, потому что внешними силами попытку воссоздания империи остановить нельзя. Внешними силами разгромили

Второй Рейх, Империю Вильгельма, но через 15 лет возник нацизм. Как получилось так, что после разгрома нацизма в Германии не сложилось новое имперское сознание? Возможно ли пойти тем же путем для России? Это огромная задача.

В сущности, речь идет о том, можно ли перевести Россию из строящейся ныне авторитарной империи в содружество наций. Это единственный путь к решению проблемы. Я думаю, что в принципе это возможно, и для того, чтобы это сделать, нужно решить две задачи. Обе они очень сложные, но без их решения у нас ничего не получится. Мы не должны надеяться, что мы просто переубедим народ не строить империю. Это не удастся. Народ хочет строить империю. *Мы не можем заставить его не делать этого, если он хочет, потому что политики следуют воле народа, а не народ следует воле политиков.* И понятно, что если кто-то скажет: «Мы отказываемся от империи», за него просто не проголосуют на выборах, его проигнорируют. Надо действовать тоньше. Пути преодоления империи следующие: есть две большие задачи, которые надо решить, чтобы народ не захотел строить империю. Первая – это экономическое отвлечение. Народ беден, он становится все беднее и компенсирует свою бедность и несправие имперской идеей. Значит, надо дать народу богатство. В богатой стране, которой является Россия, богатство можно дать только одним способом – провести диффузию собственности. Отказ от олигархической собственности, тем более что никто в России, даже сами олигархи, не считают ее законной. И какая-то реформа перераспределения собственности – по всей видимости, лучше всего здесь центральноевропейский опыт реституции прав собственности, связанный с наследственным владением. Надо дать практически всему населению России возможность законного обретения собственности, приносящей какой-то доход. Это мгновенно отвлечет людей от безумной идеи империи и вернет их к практической задаче: ты можешь сам обогащаться, используя свою собственность. Обратите внимание, что первый мощный социальный протест в России – это протест водителей-дальнобойщиков, это протест частных собственников. Многие из них в 2014 г. были увлечены идеей Новороссии, а теперь им стало плевать на империю. Они поняли, что их частные экономические права находятся под угрозой и их надо защищать. Диффузия собственности, которую в целом решили страны Центральной Европы – это первая задача, это то, что обязательно нужно сделать в России и без чего имперская идея будет только разбухать, без чего она никогда не свернется.

Вторая задача – это формирование гражданского демократического общества, когда люди поймут, что организация жизни в их деревне, в их городе

и, в конечном счете, во всей России зависит от них. Это переход от авторитарного управления, от властной вертикали к самоуправлению. Это задача невероятной сложности, потому что нынешняя власть ставит на имперскую тему перспективу своего бытия. Нужно повернуть штурвал русской государственной машины почти на 180 градусов. Партии оппозиции так или иначе думают об этом, но они скорее думают о свободе, о самоуправлении, а не о диффузии собственности. Но одна свобода без изменения собственнических отношений бесперспективна. Она уже была в 90-е годы и не привела ни к чему, кроме разочарования в ней. Поэтому решение двух этих задач – невероятно сложное, но именно это было сделано в Германии после Второй мировой войны вместе с денацификацией – демократизация и декартелизация. В нашем случае нужно говорить о декоммунизации и о восстановлении прав собственности, которые не были, в такой степени как у нас, нарушены в Германии.

Именно это приведет к созданию процветающей неимперской России, которая будет одним из главных оплотов демократии, процветания и свободы на огромном пространстве Евразии, так же как Германия стала одним из главных оплотов процветания и богатства на европейском пространстве. Сможем ли мы, русские люди, решить эту двойную задачу – это одному Богу судить. Но мы должны во всей полноте представить себе, что без решения этой задачи мир ждет ужасное потрясение. Все само собой не рассосется. И в надежде на то, что мы сумеем объединить усилия России и Европы, которая сделает все, чтобы не допустить разрастания этого имперского синдрома, в надежде на то, что мы вместе, совместными силами преодолеем эту новую опасность, я и принес вам мои соображения по новому русскому имперскому сознанию и его значению в современной России.

ABSTRACT

Sources of Imperial Consciousness in Russia and Its Perspectives

Andrei Zubov

The author contemplates the problem of imperial thought as a historical phenomenon. He focuses primarily on the development of the imperial idea in Russia, its specific features and its role in shaping the political and historical consciousness of the Russian nation. The roots of the Russian imperial thought lie deeply in the history

of the state, according to the author. As the first, more or less comprehensive Russian concept, which included the idea of Russian enlargement against other peoples, the concept of the Third Rome can be considered. It was this idea that provided the necessary basis for the further development of the imperial idea, although the religious aspect was replaced by a feeling of national greatness in the times of Tsarist Russia. Another Empire, the Soviet Union built on the ruins of Tsarist Russia, was born in 1917 in the October Revolution. For the third time, the imperial policy of the state has changed. The author also notes that today we are dealing with the fourth Russian empire, the Putin empire, and asks whether the empire can be stopped.

Key words: Imperial Idea, Imperial Policy, Russia, Russian Empire, Russian Nation, Soviet Union.

Prof. Andrei Zubov is a Russian political scientist, historian and religionist. He is the editor of two-part Russian History of the 20th Century and also the author of a number of monographs and scientific articles.

RECENZE

Radomyr Mokryk

MARTIN NOVÁK „KATI PRAŽSKÉHO JARA:
BREŽNĚV A JEHO ÉRA V KREMLU“

NOVÁK, Martin. *Kati Pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu*. Praha: Epoque 2015, 236 s., 16 nečíslovaných stran obrazových příloh, ISBN 978-80-7425-265-5.

Invaze armád Varšavské smlouvy do Československa roku 1968, následná „normalizace společnosti“ i disidentské hnutí sedmdesátých a osmdesátých let 20. století patří v české historiografii mezi nejprobádanější a nejoblíbenější témata. Většina vědeckých a populárně vědeckých knih se však zaměřuje především na československé reálie a nijak zvlášť se nevěnuje jednomu z podstatných aspektů dění této doby. A to osobám, které o všem rozhodovaly a „tahaly za nitky“. Nehledě na velký zájem o celkové politické a společenské dění v období šedesátých až osmdesátých let 20. století nenajdeme v českém jazyce mnoho prací, které by se věnovaly konkrétním aktérům potlačení Pražského jara. Výjimku nepředstavuje ani ústřední postava celé události – generální tajemník KSSS Leonid Iljič Brežněv.

Knihy Martina Nováka *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu* představuje pravděpodobně první pokus českého autora o sepsání biografie Leonida Brežněva. Nutno zdůraznit, že na základě životního příběhu tohoto generálního tajemníka komunistické strany, který žil v letech 1906–1982, je možné zmapovat téměř celé období existence Sovětského svazu. A právě takový byl i záměr autora – na pozadí osobního příběhu Leonida Brežněva chtěl ukázat charakteristické rysy fungování SSSR.

Autor sleduje Brežněvův život od raného dětství, které strávil ve východních regionech Ukrajiny, a zachycuje jeho postup v rámci stranické hierarchie. Autor se nevyhýbá stěžejním sociálním tématům předválečného SSSR, často velmi složitým, například hladomoru z let 1932–1933 nebo čistkám na konci třicátých let. Jakkoli jsou údaje o Brežněvově mládí minimální a utajené, Martin Novák nabízí čtenářům

vzpomínky lidí z Brežněvova blízkého okolí, které, mimo jiné, poukazují na to, že si Brežněv uvědomoval, jak brutálně v Sovětském svazu probíhá kolektivizace a jak hroživé následky může mít pro lidi na ukrajinské vesnici.

Při popisu Brežněvova působení za druhé světové války je Martin Novák oprávněně skeptický, neboť je historicky doloženo, že za Brežněvovy vlády byla skutečnost upravována a biografie generálního tajemníka byla najednou zahalována hrdinským leskem. Autor se pozastavuje nad účastí Brežněva v obraně Malé země během druhé světové války a nad legendami, kterými bylo toto místo díky Brežněvovi následně obklopeno. O tomto životním období budoucího generálního tajemníka se dozvídáme především z jeho vlastních pamětí, které, jak se zdá, nese-psal sám, takže kritický postoj autora je zcela jistě na místě.

Martin Novák se při mapování Brežněvovy éry často opírá i o vzpomínky pří-
mých účastníků různých vládních jednání. Velmi zajímavé jsou například postřehy bývalého československého premiéra Lubomíra Štrougala, který pro knihu dokonce poskytl rozhovor. Kromě toho autor užívá charakteristické popisy chování Leonida Brežněva a jeho předchůdce Nikity Chruščova při různých příležitostech. Právě to, s ohledem na veřejně známou emocionálnost Nikity Sergejeviče, představuje zajímavé ozvláštnění knihy a přidává jí na čtivosti. Jakkoli legračně a místy i groteskně by mohlo vypadat chování představitelů Sovětského svazu, jedná se o velmi důležitý aspekt politického dění, který vystihuje celý způsob vedení obrovského komunistického státu.

Autor se ale nezabývá jenom politickými dějinami a vedením státu – zvláštní pozornost věnuje i vnitřním „hrozbám“, se kterými se musel tehdejší vládce Kremlu vypořádat: odstranění politicky nepohodlných kádrů (Vladimir Semičastnyj, Alexandr Šelepin) a tlak na disidenty (Andrej Sacharov nebo Alexander Solženicyn). Kromě toho autor vyděluje jeden ze zásadních a opravdu velmi důležitých nástrojů boje s „nepohodlnými“, a to používání psychiatrických léčeb. V knize jsou zmíněny osudy disidentů napříč celým Sovětským svazem – tedy osudy Ukrajince Petra Gri-gorenka, Kazacha Mahmeta Kulmagambetova nebo Rusa Žorese Medvěděva.

Nejdůkladněji jsou v knize popsány, podle očekávání, události Pražského jara. Postoj autora je čtenáři předkládán hned na začátku: „Pražské jaro znamenalo pro mnoho lidí naději na lepší život v celém východním bloku, pro Kreml ale platil přesný opak. Bylo to nebezpečí.“ A s tímto postojem je opravdu těžké se neztotožnit. Jak již bylo řečeno, téma Pražského jara je opravdu natolik prozkoumané, že nové zásadní informace se dají najít jen stěží. Autor uvádí všechny důležité aspekty události: zvláštnosti „předehry“ – cvičení Šumava, jednání špiček států Varšavské smlouvy, roli dezinformací, úlohu KGB a osobně Andropova, podivná jednání v Čierné nad Tisou. Velkou pozornost autor věnuje také jednání v Kremlu, ke kterému došlo

ihned po vstupu vojsk na československé území. Také „zvací dopis“ Biláka a spol. je uveden v plném znění. Obraz okupace je doplněn i o reakci společnosti samotného Sovětského svazu. Kromě známého protestu „osmi statečných“ na Rudém náměstí popisuje autor i sebeupálení Vasyla Makucha v Kyjevě. Makucha je možné označit za jakéhosi „ukrajinského Palacha“ – ale i přes to se o tomto aktu sebeupálení v české literatuře příliš často nedočteme.

Na pozadí svérázné politiky Kremlu, politického a veřejného dění v Sovětském svazu, ale i mimo něj, je Leonid Brežněv na stránkách knihy vykreslen nejenom jako politik a státník, ale i jako obyčejný člověk. Příznivcům generálního tajemníka KSSS se tento obraz může zdát téměř nelichotivým. Z deníků samotného Brežněva je možné usoudit, že zvláště zásadní myšlenky a postřehy by u něj čtenář hledal stěží. „Nikam jsem nešel, nikam nevolal. Nikdo ani nevolal mně. Chvilí jsem se procházel, pak jsem se díval, jak CSKA prohrál se Spartakem, i když hrál dobře“ – tak vypadá typický zápis v deníku jednoho ze dvou asi nejmocnějších lidí světa té doby. Brežněv, který nijak neskrýval, že komunistické klasiky příliš nemusí, a jeho nejoblíbenějším čtením je časopis Krokodýl, se rád díval na sentimentální válečné filmy. To asi není přesně představa, jak by měl vypadat vůdce tak rozsáhlé velmoci. Ale právě takový člověk řadu let určoval osudy států celého východního bloku.

Ačkoli kniha Martina Nováka představuje opravdu dobře propracované dílo, je třeba upozornit, že i do této knihy se dostaly historické nepřesnosti, které se sice nevztahují k hlavnímu tématu, přesto by však neměly zůstat opomenuty. Například při popisu událostí před vznikem Sovětského svazu autor píše, že během války bílých proti rudým ukrajinští vlastenci vyhlásili v Kyjevě Centrální radu, ale že „nešlo formálně o vyhlášení nezávislosti“. Právě Centrální rada vyhlásila 22. ledna 1918 nezávislost Ukrajinské lidové republiky.

Z akademického hlediska se kniha *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu* patrně nestane průlomovým dílem, o což pravděpodobně ani sám autor neusiloval. Avšak jedná se o velmi propracovanou a poutavou populárně vědeckou publikaci, která čtenářům předkládá ucelený pohled na Brežněva jako na osobnost, a také přibližuje dobu, ve které působil, přičemž vše je doplněno o mnohá zajímavá fakta a postřehy.

